

Arap İsyanları Sonrası Suriye'nin Sosyo-politik Dönüşümüne Eşitsiz ve Bileşik Gelişmeci Bir Yaklaşım: “Savaş Ekonomisi” ve “Yeniden İnşa” Süreçlerinde Uluslararası ve Yerel Dinamiklerin Etkileşimi¹

Hikmet Mengüaslan*

Öz

Bu çalışma “uluslararası” kavramını öne çıkararak Arap İsyanları sonrası Suriye'deki sosyo-politik dönüşümü Leon Troçki'nin Eşitsiz ve Bileşik Gelişme (EBG) yaklaşımı ile incelemektedir. Literatürdeki analizler gerek yöntemsel ulusçuluk gerekse bütüncül bir çerçeveye sahip olmayışları sebebiyle Arap İsyanları sonrası Suriye'deki sosyo-politik dönüşümü genellikle otoriter Beşir Esad iktidarının dayanıklılığı ve neoliberal dönüşümün dinamikleri çerçevesinde incelemektedir. Bu bağlamda, çalışmanın temel sorunsalı yöntemsel olarak uluslararası ve yerel dinamiklerin etkileşiminin Suriye'deki sosyo-politik dönüşüme etkilerini ortaya koymaktır. Bu amaçla Arap İsyanları sonrası Suriye'nin sosyo-politik dönüşümünde belirleyici olduğu düşünülen iki sürecin - “Savaş Ekonomisi” ve “Yeniden İnşa” - sonuçları incelenmektedir. Çalışma sonuç olarak Suriye'deki sosyo-politik dönüşümün anlaşılmasında Arap İsyanları öncesi dönemde olduğu neoliberal politik ve ekonomik dinamiklerin etkili olduğunu ve dönüşümün bölgesel ve küresel jeopolitik rekabet süreçleriyle iç içe geçmesinin de etkisiyle toplumsal eşitsizlik ve baskı durumunu daha da ağırlaştırdığını tartışmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Suriye, Eşitsiz ve Bileşik Gelişme, Sosyo-politik Dönüşüm, Neoliberalizm, Arap İsyanları

¹ Çalışmada yararlanılan kuramsal çerçevenin geliştirilmesinde kıymetli yorum ve fikirleri için Prof. Dr. Faruk Yalvaç'a müteşekkirim. Değerli öneri ve eleştirileri ile çalışmanın daha da geliştirilmesine yardımcı olan hakemlere teşekkür ederim.

* Araştırma Görevlisi Doktor, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, TR, Uluslararası İlişkiler Bölümü, orcid.org/0000-0003-4836-5108, hikmet.menguaslan@adu.edu.tr.

An Uneven and Combined Development Approach to Syria's Sociopolitical Transformation in the Post-Arab-Revolts Period: The Interaction between International and Local Dynamics in the Processes of "War Economy" and "Reconstruction"

Hikmet Mengüaslan*

Abstract

This study utilizes Leon Trotsky's Uneven and Combined Development approach to analyze Syria's sociopolitical transformation in the post-Arab-Revolts period by focusing on the concept of the "international". Existing analyses examine Syria's sociopolitical transformation in the post-Arab-Revolts period by focusing on the resilience of the authoritarian Bashar Assad regime and the dynamics of neoliberal transformation, due to methodological nationalism and lacking of a holistic framework. In this respect, the main argument of this study is to present the effects of interaction between international and local dynamics on Syria's sociopolitical transformation. To this end, the study analyzes the outcomes of two distinctive processes - "War Economy" and "Reconstruction" - which are thought to be decisive regarding Syria's sociopolitical transformation in the post-Arab Revolts period. The conclusion of the study is two-fold. Firstly, the neoliberal political-economic dynamics are effective in understanding Syria's socio-political transformation - similar to the pre-Arab Revolts period. Secondly, the merging of the dynamics of sociopolitical transformation with the global and regional geopolitical competition process has further exacerbated the social unevenness and repression.

Keywords: Syria, Uneven and Combined Development, Sociopolitical Transformation, Neoliberalism, Arab Revolts

* PhD, Res. Assistant, Aydın Adnan Menderes University, TR, Department of International Relations, orcid.org/0000-0003-4836-5108, hikmet.menguaslan@adu.edu.tr

1. Giriş

2010 yılında patlak veren Arap İsyancıları² Suriye için bugün onuncu yılını dolduran bir iç savaş meydana getirmiştir. On yıllık süreçte milyonlarca Suriyeli şehir-ülke değiştirmiş, ekonomik eşitsizlikler ve siyasal baskı artmıştır. Dahası bölgesel-küresel aktörleri de içine alan bir jeopolitik rekabet ortamı süreçte belirleyici olmuştur. Bu durum Suriye'nin sosyo-politik dönüşümünde yerel dinamiklerin yanı sıra uluslararası dinamiklerin de belirleyici olduğuna işaret etmektedir. Literatürde sosyo-politik dönüşümlerin incelenmesinde faydalanılabilecek iki temel çerçeve - Modernleşme ve Tarihsel Materyalist anlayışa dayanan - olduğu söylenebilir. Fakat her iki çerçeve de sosyo-politik dönüşümlerde belirleyici olan uluslararası ve yerel dinamiklerin etkileşimini bir arada incelemeye imkân verecek bütüncül bir yaklaşım sunamamaktadır³. Yöntemsel ulusçuluktan kaynaklanan bu eksiklik sonucu sosyo-politik dönüşümü şekillendiren uluslararası ve yerel dinamikler ayrı ayrı incelenmekte ve "uluslararasıın" nedensel boyutları göz ardı edilmektedir. Bu doğrultuda, çalışma Suriye örneğini incelerken Leon Troçki'nin tarihsel materyalist anlayışa dayandırdığı Eşitsiz ve Bileşik Gelişim (EBG) yaklaşımını kullanarak uluslararası kavramını kuramsallaştıran ve uluslararasıın yerel dinamiklerle etkileşimini bir arada inceleyebilecek bütüncül bir çerçeve sunduğunu tartışmaktadır. Bununla birlikte, Suriye örneğinde gözlemlenen somut dinamikleri EBG yaklaşımı çerçevesinde kavramsallaştırarak bu yaklaşımı geliştirmeyi hedeflemektedir.

İki bölümden oluşan çalışmanın ilk kısmında sosyo-politik dönüşümlerin incelenmesinde Modernleşme ve Tarihsel Materyalist anlayışa dayanan yaklaşımlara nazaran Troçki'nin EBG yaklaşımıyla üretilmiş bir çerçevenin temel faydalarına yer verilecektir. EBG'nin uluslararasıın nedensel boyutlarının anlaşılmasına yönelik sunabileceği kavramsal ve yöntemsel katkılardan bahsedilecektir.⁴ Bununla birlikte, Suriye'nin sosyo-politik dönüşüm sürecinde belirleyici olan somut dinamiklerin - "savaş ekonomisi" ve "yeniden inşa süreci" - nitelikleri tanımlanacaktır. İkinci kısımda, Arap

² Michael J. Totten, David Schenker ve Hussain Abdul-Hussain, "Arab Spring or Islamist Winter? Three Views," *World Affairs* 174, no. 5 (2012): 23.

³ Jamie Allinson, "The Middle East and North Africa in the Lens of Marxist International Relations Theory," *The Routledge Handbook to the Middle East and North African State and States System* içinde, ed. Raymond Hinnebusch ve Jasmine K. Gani (Londra: Routledge, 2019).

⁴ Justin Rosenberg, "Results and Prospects: An Introduction to the CRIA Special Issue on UCD," *Cambridge Review of International Affairs* 34, no. 2 (2021): 153-158.

İşyanları sonrası Suriye'nin sosyo-politik dönüşümünü şekillendirdiği düşünülen yapısal siyasal ve ekonomik özellikler tarihsel bir biçimde kısaca tartışılacaktır. Özellikle 2000'li yıllarda uygulanan neoliberal reformların toplumsal etkilerine odaklanılacak ve Arap İşyanları sonrasında oluşan savaş ekonomisi hali ve Esad hükümetinin yeniden inşa politikasının uluslararası ve yerel boyutları bir arada değerlendirilecektir.

Çalışma sonuç olarak Suriye'nin Arap İşyanları sonrasında kapitalist ekonomik yapılara eşitsiz biçimde eklenmeye devam ettiğini ve bu eşitsiz sürecin yerel toplumsal yapılar temelinde Bileşik sonuçlar - artan ekonomik eşitsizlikler ve siyasal baskı gibi - doğurduğunu tartışmaktadır. Neoliberal politikaların uygulanması Suriye'nin siyasi ve iktisadi yapılarında popülist-otoriter nitelikleri pekiştirmiş ve sosyo-ekonomik eşitsizlikler yaratmaya devam etmiştir.⁵ EBG yaklaşımı bu süreçte ortaya çıkan Bileşik toplumsal oluşumlarda uluslararası ve yerel dinamiklerin etkilerini bir arada inceleyebilecek bütüncül bir çerçeve sunmaktadır.

2. Suriye'nin Sosyo-politik Dönüşümü İçin Eşitsiz ve Bileşik Gelişmeci Bir Yaklaşım

Sosyo-politik dönüşüm yerel toplumsal dinamiklerle birlikte uluslararası nedensel boyutlarının etkileriyle şekillenen bir olgudur. Literatürde sosyo-politik dönüşümlerin incelenmesinde iki temel kavramsallaştırma bulunmaktadır. Birincisi modernleşme yaklaşımıdır. Modernleşme kavramsallaştırması toplumların sosyo-politik dönüşümünü ele alırken Batılı toplumların siyasal ve ekonomik tecrübelerini idealleştirerek tüm toplumların modernleşmesi için benzer yerel süreçlerden geçmesi gerekliliği varsayımından yola çıkar. Böylelikle "geleneksel" yani modern öncesi yapı ve ilişkilerin ortadan kalkacağını tartışır. Bu bakımdan doğrusal bir gelişme kavramsallaştırmasına dayanan⁶ modernleşme yaklaşımı toplumları ikili - gelişmiş ve gelişmekte olan - bir bakış açısıyla değerlendirir. Bu sebeple Batı-merkezci ve mekanistik olmakla eleştirilir. Modernleşme kavramsallaştırmasıyla Suriye'nin Arap İşyanları sonrası sosyo-politik dönüşümünü ele alan çalışmaların genellikle Batılı toplumdaki siyasal demokratik ve

⁵ Raymond Hinnebusch ve Jasmine K. Gani, *Syria: Revolution from Above* (Londra: Routledge, 2001), 112-133.

⁶ Samuel P. Huntington, "The Change to Change: Modernization, Development, and Politics," *Comparative Politics* 3, no. 3 (1971): 283-322; Walt W. Rostow, *The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto* (Londra: Cambridge University Press, 1960).

kapitalist ekonomik yapılarla kıyaslamalar yaptığı ve otoriter Esad iktidarının dayanıklılığı⁷, neoliberal reformları uygulamadaki başarısızlığı⁸, uluslararası aktörlerin jeopolitik rekabeti ve vekâlet savaşlarının olumsuz etkileri⁹ gibi süreçlere odaklandığı söylenebilir. Bu bağlamda, söz konusu analizler sosyo-politik dönüşümü incelerken uluslararası nedensel boyutlarının yerel dinamiklere etkilerini yeterince kuramsallaştıramamaktadır.

Sosyo-politik dönüşümler için ikinci bir çerçeve tarihsel materyalist anlayışa dayanır. Karl Marks'ın geliştirdiği bu anlayış sosyo-politik dönüşüm olgusunu kapitalist üretim biçiminin yayılması bağlamında değerlendirir ve kapitalizmin yayılmasıyla kapitalizm-öncesi toplumların yapı ve ilişkilerinde - üretim ve sömürü gibi - yaşanan değişimlere odaklanır.¹⁰ Sosyo-politik dönüşümün geri kalmışlık, az gelişmişlik, gelişememe gibi bazı sonuçlarına dikkat çeken tarihsel materyalist yaklaşımlardan klasik emperyalizm teorileri uluslararası jeopolitik rekabet dinamiğine¹¹ vurgu yaparken, Bağımlılık Okulu teorilerinden beslenenler uluslararası ticaret ve yatırım yapılarından kaynaklanan eşitsiz ilişkilere vurgu yapar¹². Bu bağlamda, tarihsel materyalist yaklaşıma dayanan söz konusu çalışmalar uluslararası nedensel boyutlarını ele alsalar da sosyo-politik dönüşümü doğrusal ve dış baskılara bir uyum süreci olarak görmektedir. Bu yüzden sosyo-politik gelişme sürecinin Bileşik çıktılarının meydana gelmesinde yerel dinamiklerle uluslararası koşulların etkileşimini gözden kaçırmaktadırlar.¹³

⁷ Zoltan Barany, "Comparing the Arab Revolts: The Role of the Military," *Journal of Democracy* 22, no. 4 (2011): 24-35.

⁸ Yasser Munif, "The Arab Revolts: The Old Is Dying and the New Cannot Be Born," *Rethinking Marxism* 25, no. 2 (2013): 202-17.

⁹ David L. Philips, *Frontline Syria: From Revolution to Proxy War* (Londra: I.B. Tauris, 2021).

¹⁰ Karl Marx, *Grundrisse* (Harmondsworth: Penguin, 1973); Karl Marx, *Capital: A Critique of Political Economy Volume 3* (Londra: Penguin/NLR, 1981).

¹¹ Vladimir Lenin, *Imperialism: The Highest Stage of Capitalism* (Londra: Lawrence and Wishart, 1937); Ali Kadri, "The Political Economy of the Syrian Crisis," Working Papers in Technology, Governance and Economic Dynamics (Talinn, 2012); Ali Kadri, *Arab Development Denied: Dynamics Of Accumulation By Wars Of Encroachment* (Londra: Anthem Press, 2015).

¹² Linda Matar, *The Political Economy Of Investment In Syria* (New York: Palgrave Macmillan, 2016); Angela Joya, "Syria's Transition, 1970-2005: From Centralization of the State to Market Economy." *Transitions in Latin America and in Poland and Syria* içinde, ed. Paul Zarembka (Londra: Emerald Group Publishing Limited, 2007), 163-201.

¹³ Allinson, "The Middle East and North Africa in the Lens of Marxist International Relations Theory," 211.

Her iki kavramsallaştırmada vurgulanan eksikliklerin ortak olarak yöntemsel ulusçuluklarından ve uluslararası ve yerel dinamikleri bir arada inceleyebilecek bütüncül bir çerçeveye sahip olmayışlarından kaynaklandığı tartışılabilir. Çalışma hem sosyo-politik gelişmeyi uluslararası ve yerel dinamiklerin tarihsel niteliklerine göre belirlenen kendine özgü bir süreç olarak görmesi hem de her iki dinamiği bir arada inceleyebilecek bütüncül bir çerçeve sunması bakımından Leon Troçki'nin EBG yaklaşımının Suriye'nin sosyo-politik dönüşümünü incelemede daha uygun bir kavramsallaştırma olduğunu tartışmaktadır.

EBG yaklaşımı Leon Troçki'nin sosyalist devrim Marks'ın öngördüğü gibi neden önce kapitalist üretim şeklinin daha gelişmiş olduğu Batılı sanayileşmiş toplumlar yerine Çarlık Rusya'sı gibi görece kapitalist yapıların tam olarak geleneksel yapıları ortadan kaldırmadığı bir toplumda gerçekleşti sorusuna cevap vermek adına tarihsel materyalist anlayışla geliştirdiği bir kavramsallaştırma¹⁴ Troçki'ye göre dışsal zorunlulukların kırbağı yani kapitalist dünya sistemindeki jeopolitik ve ekonomik baskılar Çarlık Rusya'sını öngörüldüğü gibi Batılı ülkelerin tecrübe ettiği aşamalardan geçmek yerine görece geri kalmışlığın avantajlarından yararlanmaya zorlayarak sosyo-politik dönüşümüne yeni boyutlar katmıştır. Yani Çarlık Rusya'sında geleneksel yapıların ortadan kalkması ve kapitalist üretim şeklinin tam anlamıyla gelişmesi beklenmemiş ve ekonomik gelişme sürecindeki bazı aşamalar atlanmıştır. Gelişme sürecinde atlanılan aşamalar geleneksel yapıları tamamen ortadan kaldırmadığı ve bunlarla birlikte kapitalist üretim şeklinin belirli yapı ve ilişki biçimlerini bir arada tuttuğu için saf kapitalist ya da geleneksel toplumsal yapılar yerine amalgamlaşmış ve tarihsel olarak özgül yapılar meydana getirmiştir. Troçki'ye göre toplumlararası etkileşim süreci yerel toplumsal yapılar ve uluslararası dinamiklerin birleşerek gelişme sürecinde meydana gelen tarihsel ve toplumsal özellikleri şekillendirdiği bir olgudur.¹⁵ Buna göre sosyo-politik gelişme tüm toplumlarda benzer etkiler ve değişimler meydana getiren doğrusal bir süreç yerine çatışmacı yerel toplumsal ilişkilerle güdülenen ve birbirleriyle çeşitli hız, yapı ve koşullarda etkileşim halinde bulunan toplumların etkisiyle şekillenen bir olgu olarak tanımlanabilir.

Justin Rosenberg Troçki'nin kavramsallaştırmasını geliştirerek "uluslararası" kavramını toplumsal çokluğun (societal multiplicity) nedensel etkileri-

¹⁴ Leon Trotsky, *The History of the Russian Revolution* (Chicago: Haymarket Books, 1980).

¹⁵ Trotsky, *The History of the Russian Revolution*.

ni inceleyebilecek bir çerçeve haline getirmeyi amaçlamıştır.¹⁶ Rosenberg'e göre, EBG yaklaşımı sadece uluslararası ilişkilerle kısıtlı olmayarak toplumlararası etkileşimin başta siyasal, ekonomik ve kültürel boyutları olmak üzere çeşitli boyutlarını inceleyebilecek bütünsel bir çerçeve sunabilir.¹⁷ Bu noktada, EBG yaklaşımı diğer tarihsel materyalist yaklaşımlardan farklı olarak sadece kapitalizmin yayılmasının uluslararası ilişkileri etkileme biçimlerine değil aynı zamanda toplumlararası etkileşimin kapitalist gelişimin biçimi ve politikalarına nasıl etki ettiğine de odaklanmaktadır.¹⁸ Bu çalışma da öncelikle Rosenberg'in geliştirmeye devam ettiği EBG yaklaşımını Suriye'deki sosyo-politik dönüşüm sürecinin incelenmesine uygulayarak toplumlararası etkileşimin eşitsiz ve Bileşik sonuçlarının Suriye'deki sosyo-politik dönüşüm sürecine etkilerini somutlaştırmaktadır.

EBG kavramsallaştırması gelişme olgusunu incelerken toplumsal oluşumların meydana gelmesinde rol oynayan dinamikleri somutlaştırmaya odaklanmaktadır. Suriye örneğinde bu dinamikler yerel toplumsal güçlerin karşılıklı konumlanışında ve yerel siyasal-ekonomik yapıların niteliklerinde yaşanan değişimler üzerinden belirlenmiştir. Bu değişimlerin meydana gelmesinde uluslararası jeopolitik rekabet ve ekonomik baskıların yerel yapılar üzerindeki etkisi tanımlanmıştır. Böylelikle, Suriye'nin dönüşümü yerel toplumsal yapılar ve grupların yeniden konumlanışı bağlamında ele alınmış ve bu sonuçları doğuran politika ve anlayışların yerel ve uluslararası dinamiklerin etkileşimiyle nasıl şekillendiği incelenmiştir. Söz konusu uluslararası ve yerel dinamiklerin bağlamı kısaca şu şekilde tanımlanabilir:

- 1) Suriye'nin sosyo-politik gelişimi siyasal olarak otoriter ve baskıcı yapılarla dayanan ve bu yapıları petrol gelirleri, dış stratejik ve askeri yardımlar, işçi dövizleri gibi rantçı gelirlerle destekleyen sosyo-politik koşullar temelinde ilerlemektedir. Esad iktidarı otoritesini ve siyasal-ekonomik yapılarıdaki kontrolünü rejim karşıtı toplumsal gruplar pahasına genişletme amacındadır. Bu yerel rekabet iktidardaki toplumsal gruplar ve rejim karşıtı toplumsal gruplar arasındaki ilişkiyi belirlemektedir.¹⁹

¹⁶ Justin Rosenberg, "Basic Problems in the Theory of Uneven and Combined Development. Part II: Unevenness and Political Multiplicity," *Cambridge Review of International Affairs* 23, no. 1 (2010): 165-89.

¹⁷ Rosenberg, "Results and Prospects: An Introduction to the CRIA Special Issue on UCD," 146-147.

¹⁸ A.g.e. 152.

¹⁹ Raymond Hinnebusch, *Syria: Revolution from Above*, 114; Steven Heydemann, *War, Institutions, and Social Change in the Middle East*, (Londra: University of California Press, 2000).

2) Suriye dış politikada Batı-karşıtı bir çizgiye sahiptir. Suriye'nin Batı-karşıtı tutumunu değiştirmek isteyen Batılı ölkeler uluslararası ekonomik yapılarıdaki hâkim konumlarından faydalanmaktadır. Diğer taraftan Rusya Federasyonu ve İran gibi Batı-karşıtı ittifakın aktörleri bu değişime karşıdır.²⁰ Bu rekabet uluslararası jeopolitik ve ekonomik koşulların biçimini şekillendirmektedir.

Bu bağlamda Suriye'nin Arap İsyancıları sonrası sosyo-politik dönüşümüne yön veren iki somut dinamikten bahsedilebilir. Birincisi savaş ekonomisi halidir. Suriye'de onuncu yılını dolduran iç savaş sürecinde yerel ve uluslararası aktörler siyasal mücadelenin yanında jeo-ekonomik bir mücadele içindedirler. Bu durum rejimin ve rejim karşıtı silahlı güçlerin finansal olarak desteklendiği, hatta rejim karşıtı güçlerin kendi ekonomik kaynaklarını elde ettiği bir bağlam doğurmuştur. Bu nedenle, savaş ekonomisi koşullarının en dikkat çekici etkisi rejim ve rejim karşıtı güçler arasındaki siyasal mücadeleye yeni nedensel boyutlar katmasıdır.

İkinci dinamik Suriye'nin yeniden inşası sürecidir ve birinci dinamikle bağlantılıdır. İç savaşta zarar gören altyapı ve kurumların yeniden inşası hem savaşa dâhil olan yerel-bölgesel-uluslararası aktörler hem de iktidar için oldukça önemlidir. Bu süreç bir anlamda Suriye'deki sosyo-politik ve ekonomik yapıları kimin tasarlayacağı ve kontrol edeceği ile de ilişkilidir. Bu bakımdan yeniden inşa süreci sosyo-politik dönüşümün biçimi ve politikalarını anlamak adına önemli bir dinamiktir.

3. Suriye'de Sosyo-politik Dönüşümün Dinamiklerinin Tarihsel Gelişimi

Bu kısımda Suriye'de sosyo-politik dönüşümün dinamiklerinin tarihsel gelişiminden kısaca bahsedilecek ve yerel toplumsal yapılarla uluslararası nedensel boyutlarının etkileşiminin sonuçları değerlendirilecektir. Modern Suriye'nin sosyo-politik dönüşümünde en dikkat çekici tarihsel gelişmeler olarak askeri bürokrasinin iktidarı ele geçirmesi ve Arap Sosyalizmi anlayışına dayalı bir ekonomik gelişme modelini benimsemesinin sosyo-ekonomik etkileri üzerinde durulacaktır.

Suriye 1946 yılında bağımsızlığını elde ettikten sonra iktidar büyük toprak sahipleri, tüccarlar ve sermaye sahiplerinden oluşan bir toplumsal grubun

²⁰ Ali Kadri, "A Depressive Pre-Arab Uprisings Economic Performance," *The New Middle East: Protest and Revolution in the Arab World* içinde, (New York: Cambridge University Press, 2014), 34-35.

hâkimiyetine geçmiştir. Bu toplumsal grup görece kapitalist bir gelişme anlayışı benimsemiştir.²¹ Fakat gerek toplumun geniş kesimlerini siyasal ve ekonomik bakımdan tatmin edecek politikalar üretmemeleri gerekse de Arap Milliyetçiliği ve anti-emperyalizm gibi ideolojilerin toplumdaki etkisiyle siyasal istikrarsızlığı engelleyememişlerdir.²² Bu koşullar siyasette askeri bürokrasinin önünü açmıştır. 1963 yılında Baasçı hareket iktidarı darbe ile ele geçirmiş ve Arap Sosyalizmi anlayışına dayalı bir ekonomik modeli benimseyerek kapitalist gelişme anlayışını terk etmiştir. Bu noktada, Arap Sosyalizmi çerçevesinin Sosyalist politikalar ve Arap kültürünün-değerlerinin amalgamlaşmasından meydana geldiği söylenebilir. Fakat Arap Sosyalizmine dayalı politikaların radikal uygulamaları özellikle 1967'de İsrail'e karşı kaybedilen savaş ve beklenen ekonomik sonuçları sağlayamaması sebebiyle terk edilmiştir. 1970'te iktidarı darbe ile ele geçiren Hafız Esad bunun yerine daha liberal ve faydacı bir anlayışla hareket etmiştir.²³ Bahsedilen her iki gelişme de sosyo-politik dönüşümlerin biçimi ve politikalarının uluslararası ve yerel dinamiklerin etkileşimince şekillendiğine dair önemli örneklerdir.

Nitekim izleyen yıllarda uluslararası ekonomik koşulların baskısı ve ulusal kaynakların yetersizliği Esad iktidarının politikalarında oldukça belirleyici olmuştur. 1980'lerde liberal ekonomi politikaları (infitah) kademeli olarak uygulanmaya başlanmıştır. Fakat yine liberal politikaların öngörülen aksine bir demokratikleşme ya da serbest piyasa ekonomisine geçiş süreci başlatmadığı unutulmamalıdır. Çünkü bu politikalar Suriye'nin siyasal-ekonomik yapısal koşulları bağlamında uygulanmış ve iktidarın kontrolünü sarsmayacak şekilde sınırlandırılmıştır.²⁴ Sonuçta, ekonomide kamu otoritesi belirli alanlarda özel sermaye ile paylaşılmış ve popülist/halkçı politikalar uygulanmaya devam etmiştir.²⁵ Esad iktidarı ekonomik alanda paylaştığı otoritesini siyasal alanda baskıyı ve kontrolü arttırarak dengelemeye çalışmıştır. Devlet burjuvazisi ve belli sermaye grupları arasındaki bu işbirliğinin en önemli sonuçlarından bir tanesi amalgamlaşmış bir toplumsal yapı olarak tanımlanabilecek "askeri-ticari kompleks" meydana getirmesidir.

²¹ Nazih N. Ayubi, *Over-Stating the Arab State: Politics and Society in the Middle East* (Londra: I.B. Tauris, 1995), 108-116.

²² Charles Issawi, *An Economic History Of The Middle East And North Africa* (New York: Columbia University Press, 1982), 1-16.

²³ Patrick Seale, *Asad of Syria: The Struggle for the Middle East* (Londra: University of California Press, 1988), 145.

²⁴ Hinnebusch, *Syria: Revolution from Above*, 127-131.

²⁵ Volker Perthes, "The Syrian Economy in the 1980s," *Middle East Journal* 46, no. 1 (1992): 37-58.

Özellikle ordu mensuplarından oluşan ve kamu ihaleleriyle ekonomik alanda da güç kazanan bu kesim sosyo-politik dönüşümün yönünü, içeriğini ve hızını belirlemeye başlamıştır.²⁶ Bu bakımdan modernleşme ve tarihsel materyalist anlayışın öngördüğünün aksine Suriye’de sosyo-politik dönüşüm kapitalist-öncesi toplumsal güçleri ortadan kaldırmamıştır. Bunun yerine yerel toplumsal yapılarla şekillenen iktidardaki toplumsal oluşum uluslararası dinamiklerin etkisiyle biçimlenen politikalar uygulayarak gelişmeyi yönlendirmiştir.

İktidardaki toplumsal oluşumun politikaları toplumsal güçlerin karşılıklı konumlanışını da etkileyerek sosyo-politik gelişime bir başka boyut daha katmıştır. İktidar toplumsal tabanını genişletmek için toplumda bazı modern-öncesi kimlik ve ilişki biçimlerinden -mezhepçilik ve patronaj ilişkileri gibi- faydalanmıştır. Bu politikalar kapitalizm-öncesi toplumsal niteliklerin kapitalist yapılarla amalgamlaşması sonucunu doğurmuştur. Philips Suriye siyasal hayatında mezhepçilik gibi toplumsal niteliklere dayalı ayrımların siyasallaştırma süreçlerine maruz kaldığını tartışır. Ona göre Esad rejimleri aynı anda çok katmanlı ve muğlak bir Suriye milli kimliği teşvik etmişlerdir.²⁷ Bununla birlikte, Suriye’de rejim yanlısı ve karşıtı toplumsal güçlerin kimlik ve toplumsal nitelikler bakımından net ayrımları bulunmamaktadır. Örneğin Alevi mezhebine mensup olan Esad ailesi Suriye’deki tüm Alevileri doğrudan kayırmak yerine sadece iktidardaki aileye yakın olanlara ayrıcalıklar sağlamaktadır.²⁸ Bu yüzden, Ortadoğu toplumlarının birçoğunda görünürlüğü fazla olan modern-öncesi -mezhepsel ve kabilecilik gibi - niteliklere dayalı ayrımcılığın tek başına bir anlam taşımadığı, aksine tarihsel siyasi ve ekonomik yapılarla şekillendiği tartışılabilir.²⁹

Esad iktidarının uyguladığı liberal politikalar aynı zamanda Arap Sosyalizmi çerçevesinde sosyalist ilkelere dayanan ekonomik gelişme anlayışının da

²⁶ Nazih N. Ayubi, “Etatism versus Privatization: The Changing Economic Role of the State in Nine Arab Countries.,” *Economic Transition in the Middle East: Global Challenges and Adjustment Strategies* içinde, ed. Heba Handoussa (Egypt: American University in Cairo Press, 2000), 125-66.

²⁷ Christopher Philips, “Sectarianism and Conflict in Syria,” *Third World Quarterly* 36, no. 2 (2015): 371.

²⁸ Philippe Droz-Vincent, “The Military amidst Uprisings and Transitions in the Arab World.,” *The New Middle East: Protest and Revolution in the Arab World* içinde, ed. Fawaz A. Gerges (New York: Cambridge University Press, 2014), 40.

²⁹ Kamran Matin, “Lineages of Islamic State: An International Historical Sociology of State (de-)Formation in Iraq,” *Journal of Historical Sociology* 31, no. 1 (2018): 20-21.

kapitalist niteliklerle amalgamlaşmasına yol açmıştır. Suriye'nin yerel ekonomik yapıları bölgesel-uluslararası ticaret-yatırım yapılarıyla daha fazla bütünleşmiştir. Bunun sonucunda bir yandan endüstriyel üretim yerine ithal malların ticaretine dayalı bir ekonomik yapı belirirken diğer yandan popülist politikalar kademeli terk edilerek toplumsal eşitsizlikler artmıştır.³⁰ Diğer bir değişle, hem uluslararası bağımlılık hem de yerel sosyo-ekonomik ayrımcılıklar derinleşmiştir.³¹ 1980'lerde uygulanan bu liberal politikaların sonucu dalgalı ekonomik büyüme, aşırı biriken kamu borcu ve mali kriz olduğunda Esad hükümeti 1990'larda ikinci bir inftah dalgasını başlatmıştır. Fakat merkezi planlama modelinden tamamen vazgeçilmiştir³², kamu-özel sektör ortaklıkları stratejik olmayan fakat döviz sağlayabilecek alanlarda - tarım ve turizm gibi - yoğunlaşmıştır.³³ Özel sermaye ve yatırım için daha özgür bir ortam oluşturulmuş³⁴, devlet destekleri azaltılmıştır.³⁵ Bu bakımdan ikinci inftah dalgasının en belirgin sonucu Körfez sermayesinin ulusal sermaye ile - özellikle bankacılık ve yatırım alanlarında - işbirliğidir.³⁶ Bu noktada, söz konusu işbirliği Suriye'nin sermaye kesimleri için de dikkat çekici etkiler doğurarak yerel toplumsal grupların karşılıklı konumlanışında değişimler yaratmıştır. Perthes yerel sermaye gruplarını zenginleşme kaynaklarına göre ticaret, kamu ihaleleri ve inftah süreçlerinde zenginleşenler olarak ayırmaktadır.³⁷ Aynı süreç geniş toplumsal kitlelerde ise fakirleşme yaratmıştır.³⁸ Örneğin, Dünya Bankası verilerine göre 1990'larda imalat sektöründeki reel ücretler 1970'lere kıyasla ya daha düşük ya da aynı kalmıştır.³⁹

³⁰ Volker Perthes, "A Look at Syria's Upper Class: The Bourgeoisie and the Ba'th," *Middle East Report* 170 (1991): 31-37.

³¹ Samih K. Farsoun, "Oil, State, and Social Structure in the Middle East," *Arab Studies Quarterly* 10, no. 2 (1988): 161.

³² Joya, "Syria's Transition, 1970-2005," 179.

³³ Matar, *The Political Economy of Investment in Syria*, 2.

³⁴ Perthes, "The Syrian Economy in the 1980s," 49-51.

³⁵ Omar S. Dahi ve Yasser Munif, "Revolts in Syria: Tracking the Convergence between Authoritarianism and Neoliberalism," *Journal of Asian and African Studies* 47, no. 4 (2012): 325.

³⁶ Joya, "Syria's Transition, 1970-2005", 179..

³⁷ Perthes, "A Look at Syria's Upper Class: The Bourgeoisie and the Ba'th," 31-36.

³⁸ Syed Al-Ahsan, "Economic Policy and Class Structure in Syria: 1958-1980," *International Journal of Middle East Studies* 16 (1984): 319.

³⁹ World Bank, "Will Arab Workers Prosper or Be Left Out in the Twenty-First Century" (Washington DC, 1995), 4, <http://documents.worldbank.org/curated/en/166341468051251942/pdf/multi-page.pdf>.

Söz konusu yapısal nitelikler ve temel değişimler üzerinden Suriye'nin sosyo-politik dönüşümünün çerçevesinin sosyalist bir anlayıştan devlet kapitalizmine doğru evirildiği⁴⁰ ve siyasal gücünü devletten alarak zenginleşen bir devlet burjuvazisi yarattığı⁴¹ tartışılmaktadır. Hatta Suriye gibi popülist-otoriter rejimlerde uygulanan Arap Sosyalizmi anlayışının daha en başta sosyalist niteliklere sahip olmadığı ve anti-kapitalist olmadığı söylenmektedir.⁴² Bu çalışma ise Suriye'nin sosyo-politik dönüşüm sürecinde yaşanan bu değişimleri kapitalist yayılmanın yerel toplumsal yapılarla amalgamlaşarak ürettiği tarihsel toplumsal oluşumlar üzerinden değerlendirmenin gerekliliğine dikkat çekmektedir. Zira Suriye'de ne ulusal burjuvazi gruplarının liderliğinde kapitalist bir ekonomik gelişme ve demokratikleşme süreci yaşanmış ne de tamamen sosyalist ilkelere dayalı bir sosyalist gelişme başarılabilmektedir. Suriye'nin sosyo-politik dönüşümünün çıktuları temelde uluslararası kapitalist ekonomik yapılara eşitsiz biçimde eklemlenmeden kaynaklanan Bileşik sonuçlar olarak değerlendirilmelidir. Bu bağlamda, askeri bürokrasi ve bazı sermaye gruplarının işbirliğinden meydana gelen bir koalisyon iktidarında uluslararası jeopolitik ve ekonomik baskıların eşitsiz etkilerinin Suriye'de sosyo-politik dönüşümün biçimi ve politikalarını şekillendirdiği tartışılabilir. Bu politikaların temel sonuçları ise artan otoriteryanizm ve siyasal baskının yanı sıra pekişmiş rantiyerizm ve ekonomik ayrımcılıklar olmuştur.

3.1. Sosyo-politik Dönüşüm Çerçevesinde Neoliberalleşmenin Sonuçları

Suriye'de 1980 ve 1990'lar boyunca kademeli uygulanan liberal politikalar sonucu dış finansal kaynaklar ve özel sektör ekonomik gelişme için daha önemli hale gelmiştir. Fakat istenilen ekonomik büyüme sağlanamamış ve kamu borç stoku ciddi oranda artmıştır. Bu yerel dönüşümle birlikte uluslararası jeopolitik yapıda da Sovyetlerin dağılmasıyla derin bir değişim yaşanmıştır. ABD tek süper güç olarak uluslararası siyasal ve ekonomik dinamikleri önemli ölçüde şekillendirmeye başlamıştır. Bu yerel ve uluslararası gelişmeler Suriye'nin Arap Sosyalizmi ilkelerine dayalı gelişme anlayışından

⁴⁰ Samih K. Farsoun, "Class Structure and Social Change in the Arab World," *The Next Arab Decade* içinde (Boulder: Westview Press, 1988), 221-38.

⁴¹ Linda Matar, "Twilight of 'State Capitalism' in Formerly 'Socialist' Arab States," *The Journal of North African Studies* 18, no. 3 (2013): 416-30.

⁴² Nazih N. Ayubi, "Withered Socialism or Whether Socialism? The Radical Arab States as Populist-Corporatist Regimes," *Third World Quarterly* 13, no. 1 (1992): 102.

giderek uzaklaşmasına ve neoliberal politikaları benimsemesine yol açmıştır. ABD için Suriye'nin sosyo-politik dönüşüm çerçevesini neoliberalleştirmek Suriye'nin uluslararası ekonomik yapılarla daha fazla bütünleşmesi ve sonucunda dış politika çizgisini etkileyebilmek bakımından önemlidir.⁴³ Suriye'de neoliberal politikaların benimsenmesinin Beşir Esad iktidarı açısından önemi ise siyasal ve ekonomik yapılardaki kontrolün korunmasıyla ilişkilidir. Birbirleriyle örtüşen bu iki gelişme sonucunda Suriye'nin Batı-karşıtı tutumunun yumuşak bir şekilde dönüştürülmesi amacıyla Suriye'nin dış politikada müttefiklerini geliştirmesi hedeflenmiş, uluslararası ve bölgesel sermaye neoliberal politikaları finanse etmesi için teşvik edilmiştir. Fakat neoliberal reformlar Suriye'nin uluslararası ekonomik yapılara eklenmesini hızlandırsa da beklenenin aksine ekonomik eşitsizlikleri ve siyasal baskıyı artırarak toplumsal huzursuzlukların birikmesine yol açmıştır.

Nitekim derinleşen toplumsal huzursuzluklar Suriye'nin neoliberal çerçevedeki sosyo-politik dönüşümü adına Arap İsyancıları gibi toplumsal bir kırılma süreci yaratmıştır. Giderek kırılma süreci yaratmış yerel siyasal-ekonomik yapısal koşullara eklenen uluslararası-bölgesel aktörlerin jeopolitik rekabeti bugün Suriye'de onuncu yılını dolduran iç savaş sürecine yön veren uluslararası ve bölgesel dinamiklerin etkileşimini yansıtmaktadır.

3.1.1. Arap İsyancıları Öncesi: "Sosyal Piyasa Ekonomisi" ve Neoliberal Otoriterizm

2000 yılında iktidarı devralan Beşir Esad Suriye'de neoliberal politikaların uygulanmasında en önemli figürdür. Bu amaçla 2004 yılında "Sosyal Piyasa Ekonomisi" modelini hayata geçirmiştir.⁴⁴ Yukarıda bahsedildiği gibi neoliberal politikalar yerel sosyo-politik nitelikler temelinde uygulanmıştır. Örneğin, tıpkı inifitah politikalarında olduğu gibi iktidar siyasal ve ekonomik yapılar üzerindeki kontrolünden tamamen vazgeçmemiştir. Bunun yerine özel sektör ve yabancı sermaye için seçili ve kontrollü alanlarda faaliyet imkânları sunulmuştur. Bu bağlamda, Baas Partisi'nin 10. Bölgesel kongresinde özel sektöre büyümenin motoru olma görevini verilmiş⁴⁵ ve neolibe-

⁴³ Stephen Zunes, "U.S. Policy Towards Syria And The Triumph Of Neoconservatism," *Middle East Policy* 11, no. 1 (2004): 52-69.

⁴⁴ Volker Perthes, *Syria Under Bashar Al-Assad: Modernisation and the Limits of Change* (New York: Oxford University Press, 2004), 7-11.

⁴⁵ Samer Abboud, "Locating the 'Social' in the Social Market Economy," *Syria from Reform to Revolt: Political Economy and International Relations* içinde, ed. Raymond Hinnebusch ve Tina Zintl (Syracuse,: Syracuse University Press, 2015), 55.

ral politikalar çok hızlı bir biçimde uygulanmaya başlanmıştır.⁴⁶ Neoliberal politikalarla birlikte ticaret, yatırım ve finans alanlarında özelleştirmeler ve serbestleşme gerçekleşmiş, kamu-özel sektör işbirliği genişletilmiş, sosyal hizmetler ve altyapı harcamalarında kısıtlamaya gidilmiştir. Fakat söz konusu politikaların sosyo-ekonomik açıdan ağır sonuçlar doğurmasında hem yerel yapısal niteliklerin hem de uluslararası-bölgesel koşulların etkisi bir arada değerlendirilmelidir.⁴⁷

Öncelikle ABD'nin 2003 yılında Irak'ı işgali ve 2005 yılında Suriye'nin Lübnan'daki askeri varlığını sonlandırması Suriye'nin ekonomik aktiviteleri için olumsuz bir bağlam yaratmıştır. Çünkü Lübnan'dan gelen işçi dövizleri Suriye'nin GSYH'sinin %8'ini oluşturmaktadır ve yaklaşık üç yüz bin işçi Suriye'ye dönmüştür.⁴⁸ Bu durum Suriye'deki yoksulluğu derinleştirmiştir. Yerel dinamikler özelinde Suriye'nin petrol üretimi giderek düşmüş⁴⁹ ve nüfus artış hızı ekonomiye ciddi yük bindirmiştir.⁵⁰ Bununla birlikte, 2007-2009 arasında yaşanan şiddetli kuraklık Suriye ekonomisi için motor sektörlerden tarımsal üretimi sert şekilde vurmıştır. Her ne kadar Irak'ın işgali sonrası gelen sığınmacılar Suriye ekonomisi için sıcak para kaynağı sağlamış⁵¹ olsa da 2000-2010 arasındaki koşulların genel olarak neoliberal politikaların eşitsizliği derinleştirici etkisini arttırdığı söylenebilir.

Söz konusu yapısal nitelikler ve uluslararası-bölgesel koşullar temelinde neoliberal politikalar Suriye'nin sosyo-politik gelişmesi için üç temel değişim yaratmıştır:

⁴⁶ Rune Friberg Lyme, "Sanctioning Assad's Syria: Mapping the Economic, Socioeconomic and Political Repercussions of the International Sanctions Imposed on Syria since March 2011" (Copenhagen, 2012), 14-15, <https://www.econstor.org/bitstream/10419/97034/1/729058492.pdf>.

⁴⁷ Kadri, "A Depressive Pre-Arab Uprisings Economic Performance," 83.

⁴⁸ Samir Seifan, "The Reform Paradox in Syria," *The Road to Economic Reform in Syria* içinde, ed. Raymond Hinnebusch (Fife, Scotland: University of St Andrews Centre for Syrian Studies, 2011), 33.

⁴⁹ 2013 yılında günlük 527 bin varil olan petrol üretimi 2010 yılında 379 bin varile düşmüş bu da 2008 yılı itibariyle Suriye'nin net petrol ithalatçısı bir ülke olmasına yol açmıştır. Yine de resmi rakamlara göre 2010 yılında petrol üretimi Suriye GSYH'sine %9.5'lik bir katkı yapmakta ve petrol ihracatı hala en önemli döviz girdisi kaynağı olmaya devam etmektedir.

⁵⁰ Suriye'nin toplam nüfusu 1990 yılında 12.1 milyon, 2003'de 17.9 milyon ve 2010 yılında yaklaşık 21 milyon olmuştur (Nimrod Raphaeli, "Syria's Fragile Economy," *Middle East Review of International Affairs* 11, no. 2 (2007): 34-51.)

⁵¹ Ferdinand Arslanian, "Growth in Transition and Syria's Economic Performance", *Syria's Economy and the Transition Paradigm* içinde, ed. Raymod Hinnebusch (Fife, Scotland: University of St Andrews Centre for Syrian Studies, 2009), 57.

1) Suriye'nin sosyo-ekonomik yapıları - ticaret, üretim ve yatırım - daha fazla uluslararasılaşmıştır. AB ve Körfez sermayesi bu süreçte başat rol oynamıştır.⁵² Neoliberal anlayış ticaret politikasının petrol üretimine ağırlık vermeye, mamul malların ihracatını arttırmaya ve özel sektörün teşvikine yoğunlaşmasına yol açmıştır.⁵³ Avro-Akdeniz Ortaklığı ile Suriye ticarete de-regülasyoncu ve serbestleşme politikaları izlemiştir.⁵⁴ Bu durum sübvansiyonların azaltılmasına, yerel üreticinin uluslararası rekabete karşı korunmasız kalmasına sebep olmuştur. Böylece Suriyeli üreticiler AB ve Arap pazarları için düşük katma değerli ürün sağlayıcılığına gerilemiştir.

Yatırım alanında serbestlik politikaları ile mal-hizmet sektörleri yatırıma açılmış, vergiler düşürülmüştür.⁵⁵ Fakat gelen yatırımlar üretken sektörler yerine ticaret, bankacılık, inşaat ve turizm gibi alanlara yoğunlaşmıştır.⁵⁶ Örneğin, yabancı sermaye düşük kapital çıktılı ekonomik aktivitelere - gayrimenkul, finans, sigortacılık - aktarılırken, sanayi ve donanım alımına yatırımlar azalmıştır. Sonuçta, ekonominin üretken kapasiteleri azalmış⁵⁷, 2001-2010 yıllarında GSYH'ye ticaret ve kamu hizmetlerinin katkısı artmıştır.⁵⁸ 2011'de sanayi ve madencilik GSYH'nin %25'ini, imalat ise sadece %4'ünü oluşturur hale gelmiştir⁵⁹.⁶⁰ Bu durumda neoliberal politikaların petrol gelirleri ve uluslararası sermaye kaynaklı büyümeye yol açarak uluslararası bağımlılığı arttırdığı söylenebilir.⁶¹

2) Gelir adaletsizliği ağırlaşmış ve ekonomik ayrımcılık derinleşmiştir. Neoliberal politikalar tekstil-giyim sanayi ve tarımsal üretimde çalışanları

⁵² Adam Hanieh, *Lineages of Growth: Issues of Contemporary Capitalism in the Middle East* (Londra: Haymarket Books, 2013).

⁵³ Samer Abboud, "Syrian Trade Policy," *Syrian Foreign Trade and Economic Reform* içinde, ed. Raymond Hinnebusch (Fife, Scotland: University of St Andrews Centre for Syrian Studies, 2010), 9.

⁵⁴ Abboud, "Syrian Trade Policy," 15.

⁵⁵ Seifan, "The Reform Paradox in Syria," 17.

⁵⁶ Raymond Hinnebusch, "Syria: From Authoritarian Upgrading to Revolution," *International Affairs* 88, no. 1 (2012): 100-102.

⁵⁷ Kadri, "The Political Economy of the Syrian Crisis," 28.

⁵⁸ Nabil Marzouq, "The Syrian Conflict: Selective Socioeconomic Indicators," in *Syria: From National Independence to Proxy War* içinde, ed. Linda Matar ve Ali Kadri (Cham: Palgrave Macmillan, 2019), 120.

⁵⁹ Yapılan ticaret anlaşmalarıyla Suriye'deki imalat sanayi zarar görmüştür, imalat sanayinin zarar gördüğü özellikle şehirlerin yoksul kesimlerinde isyanların başlaması önemli bir bulgudur.

⁶⁰ Matar, *The Political Economy of Investment in Syria*, 107-136.

⁶¹ Joseph Daher, "The Political Economic Context of Syria's Reconstruction: A Prospective in Light of a Legacy of Unequal Development," (Badia Fiesolana, 2018).

olumsuz etkilemiştir.⁶² Kamuya ait tarım arazileri özelleştirilmiş, sulanan arazilerin büyük bir kısmı özel sektörde tekelleştirilmiştir.⁶³ 2002-2008 arası 1.4 milyondan 800 bine düşen tarımsal nüfus, 2007-2009 arası kuraklıkla birlikte çok ağır şartlara maruz kalarak kentlere göçü hızlandırmıştır.⁶⁴ Bu durum kentlerde ve kırsal kesimde yoksulluğun artmasına⁶⁵, kayıt dışı sektörün büyümesine yol açmıştır.⁶⁶

Neoliberal politikalarla özelleştirilen finansal sistem patronaj ilişkilerine dayalı ekonomik ayrımcılığın derinleşmesinde etkilidir. İktidara yakın sermaye ve gruplar bu süreçte daha da zenginleşmiştir. Örneğin, bankalar KOBİ'leri finanse etmek yerine turizm ve konut sektöründeki kısa vadeli kar getirecek projeleri finanse etmiş⁶⁷, kaynaklar genellikle Körfez sermayesinden sağlanmıştır.⁶⁸ Bu da işletmelerin büyük çoğunluğu olan KOBİ'lerin süreçten olumsuz etkilenmesine yol açmıştır.⁶⁹ Eşitsizliklerin bir diğer kaynağı da vergilendirmedir. Özel sektör vergi avantajlarından faydalanırken, yoksul-hassas kesimlere sağlanan sübvansiyonlar azaltılmıştır.⁷⁰ Milli gelirde ücretlerin payı düşmüş, istihdam genellikle hizmetler sektöründe yoğunlaşmıştır.⁷¹ Sonuçta, 2000-2010 arası ekonomik büyüme gerçekleşmiş ve GSYH artmıştır; fakat bu ekonomik gelişme ayrımcılıklar sebebiyle sadece toplumun küçük bir kesimine fayda sağlamıştır.⁷²

⁶² Salam Said, "The Effect of Trade Liberalization on Syrian Industry: The Case of Textile and Olive Oil Industry," *Syrian Foreign Trade and Economic Reform* içinde, ed. Raymond Hinnebusch (Fife, Scotland: University of St Andrews Centre for Syrian Studies, 2009), 33.

⁶³ Myraim Ababsa, "The End of a World Drought and Agrarian Transformation in Northeast Syria (2007-2010)," in *Syria: From Authoritarian Upgrading to Revolution?* içinde, ed. Raymond Hinnebusch (Syracuse: Syracuse University Press, 2015), 200.

⁶⁴ A.g.e. 200.

⁶⁵ Khalid Abu-Ismaïl, Ali Abdel-Gadir ve Heba El-Laithy, "Poverty and Inequality in Syria (1997-2007)," *Arab Development Challenges Report Background Paper* (2011), 2-3.

⁶⁶ ILO, "Gender, Employment and the Informal Economy in Syria," 2010, 3, http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---gender/documents/publication/wcms_144219.pdf.

⁶⁷ Shana Marshall, "Syria and the Financial Crisis: Prospects for Reform?," *Middle East Policy* 16, no. 2 (2009): 109.

⁶⁸ Stephen Hertog, "The GCC and Arab Economic Integration: A New Paradigm," *Middle East Policy* 14, no. 1 (2007): 60-62.

⁶⁹ Samer Abboud, "The Economics of War and Peace in Syria," 2017, <https://tcf.org/content/report/economics-war-peace-syria/?agreed=1&session=1>.

⁷⁰ Abu-Ismaïl, Abdel-Gadir, ve El-Laithy, "Poverty and Inequality in Syria (1997-2007)," 23.

⁷¹ Matar, *The Political Economy of Investment in Syria*, 14.

⁷² World Bank, "The Toll of War: The Economic and Social Consequences of the Conflict in Syria," 2017, <http://www.worldbank.org/en/country/syria/publication/the-toll-of-war-the-economic-and-social-consequences-of-the-conflict-in-syria>.

3) Siyasal baskı ve otoriterlik güçlenmiştir. Esad iktidarı neoliberal politikalar sonucu özel sektörle paylaştığı ekonomik gücünü siyasal alandaki kontrolünü artırarak telafi etmiştir. Örneğin, sosyal hizmetlerde özel sektörün artan etkinliğine karşı kamunun düzenleyici yetkileri genişletilmiştir.⁷³ Yine de, özellikle dini temelli sivil toplum kuruluşlarının daha fazla görünür hale gelmesi⁷⁴ hem iktidarın gücünü aşındırmış⁷⁵ hem de dini kimlik ve ayrımcılıkların daha belirginleşmesine⁷⁶ yol açmıştır.

Özetle, neoliberal politikalar Suriye'de uluslararası ve rejim yanlısı yerel sermayenin etkisini genişletirken, toplumun geniş kitleleri için siyasal baskı ve ekonomik eşitsizlikleri ağırlaştırmıştır. Matar, Suriye'de neoliberalleşmenin sonuçlarını değerlendirirken eski sömürge toplumlarının bağımsızlık sonrası yaşadığı kolonyal ekonomik gelişme krizine atıfta bulunarak neoliberalleşme devlet kapitalizminin Arap varyantını ortaya çıkarmıştır der.⁷⁷ Çünkü neoliberal politikalarla birlikte sosyalist görünümlü devlet kapitalizmi yerini rejim yanlısı özel sektörün baskın konuma geldiği bir kapitalizm biçimine bırakmıştır.

3.1.2. Arap İsyancıları Sonrası: "Savaş Ekonomisi" ve "Yeniden İnşa" Sürecinde "Milli Ortaklık Modeli"

Neoliberal politikaların ağır sosyo-ekonomik sonuçları karşısında güçlü bir toplumsal huzursuzluk birikmiş, 2011 yılında Arap İsyancıları sürecinde bu gerilim kaotik bir iç savaşa yol açmıştır. Bu kırılgan yerel bağlam uluslararası dinamiklerin de etkisiyle Suriye'de daha karmaşık ve istikrarsız bir sosyo-politik dönüşüm çerçevesi meydana getirmiştir. Bugün iç savaş Suriye'nin sosyo-politik yapılarında hâkim bir konum elde etmek isteyen rejim

⁷³ Laura Ruiz de Elvira, "State-Charity Relations in Syria: Between Reinforcement, Control, and Coercion," *Civil Society and the State in Syria: The Outsourcing of Social Responsibility* içinde, ed. Raymond Hinnebusch (Fife, Scotland: University of St Andrews Centre for Syrian Studies, 2012), 9.

⁷⁴ Laura Ruiz de Elvira, "Syrian Charities at the Turn of the Twenty-First Century: Their History, Situation, Frames and Challenges," in *Syrian Voices From Pre-Revolution Syria: Civil Society Against All Odds* içinde, ed. Salam Kawakibi (HIVOS and Knowledge Programme Civil Society in West Asia, 2013); Thomas Pierret ve Kjetil Selvik, "Limits of 'Authoritarian Upgrading' in Syria: Private Welfare, Islamic Charities, and the Rise of the Zayd Movement," *International Journal of Middle East Studies* 41, no. 4 (2009): 601.

⁷⁵ Line Khatip, *Islamic Revivalism in Syria, The Rise and Fall of Ba'thist Secularism* (Londra: Routledge, 2011), 119.

⁷⁶ Pierret ve Selvik, "Limits of 'Authoritarian Upgrading' in Syria: Private Welfare, Islamic Charities, and the Rise of the Zayd Movement," 601.

⁷⁷ Matar, "Twilight of 'State Capitalism' in Formerly 'Socialist' Arab States."

yanlısı ve karşıtı silahlı aktörlerin mücadelesine sahne olmaktadır. Bununla birlikte, Esad iktidarının kontrol ettiği bölgelerde yeniden inşa amacıyla uygulamaya devam ettiği neoliberal politikalar bir yandan Suriye'nin kapitalist uluslararası ekonomik yapılara eşitsiz biçimde eklenmesinde diğer yanda sosyo-ekonomik ayrımcılıklar ve eşitsizliklerin artmasında belirleyicidir.

Bu nedenle, Arap İsyanları sonrası Suriye'de sosyo-politik ve ekonomik gelişmeleri anlayabilmek için uluslararası ve yerel dinamikler bir arada incelenmelidir. Söz konusu dinamiklerin etkileşimiyle oluşan bağlam kısaca şöyle tanımlanabilir:

1) Suriye'deki iç savaşın uluslararası bir boyut kazanmasında savaş ekonomisi koşullarını meydana getiren gelişmeler önemlidir. İç savaşta muhalif güçlerin kontrol ettiği bölgelerde kurdukları ekonomik ve idari yapılar iktidarın otoritesini aşındıran jeopolitik ve ekonomik bir rekabet yapısı oluşturmuştur.⁷⁸ Bu rekabetin bir tarafı Esad iktidarına bir siyasal değişikliği dayatma amacıyla yaptırımlar uygulayan aktörlerdir (ABD, Türkiye, Katar gibi), diğer tarafta ise bu yaptırımlara karşı rejimin aldığı önlemleri - yaptırımlardan kaçınmak adına kurulan yeni ekonomik ağlar, kayıt dışı ekonomik ilişkiler gibi - destekleyen aktörler (Rusya, İran ve Hizbullah gibi) bulunmaktadır. Bu bakımdan savaş ekonomisi koşulları uluslararası jeopolitik rekabet ilişkilerini yansıtmaktadır. Savaş ekonomisi koşulları yerel siyasal ve ekonomik nitelikler için de belirleyicidir. Çünkü ABD, Körfez ülkeleri, AB'nin desteklediği rejim muhaliflerinin - SDG gibi - kontrol ettikleri bölgelerde kurmuş oldukları ekonomik ağlar, yerel idari birimler ve ticaret ilişkilerini pekiştirerek rejimin yeniden kontrol sağlamasını zorlaştırmaktadır.⁷⁹ Bu bağlamda, savaş ekonomisi koşullarının Suriye'nin sosyo-politik dönüşümünü istikrarsızlaştıran ve uluslararasılaştıran somut bir dinamik olduğu söylenebilir.

2) İç savaş sonrası Suriye'de yeni koşulların nasıl belirleneceği savaşa taraf olan aktörlerin rekabeti ve hâlihazırda var olan yerel yapılar temelinde biçimlenecek bir süreçtir. Bu süreç Esad iktidarının "yeniden inşa" politikala-

⁷⁸ Jihad Yazigi, "Syria's War Economy," Policy Brief, 2014, https://www.mediterraneanaffairs.com/wp-content/uploads/2015/07/ECFR97_SYRIA_BRIEF_AW.pdf; Nazih Richani, "The Political Economy and Complex Interdependency of the War System in Syria," *Civil Wars* 18, no. 1 (2016): 45-68.

⁷⁹ Rim Turkmani, "ISIL, JAN and the War Economy in Syria," 2015, 12, <http://www.securityintransition.org/wp-content/uploads/2015/08/ISIL-JAN-and-the-war-economy-in-Syria1.pdf>.

ryla somutlaşmaktadır. Fakat öne sürülen rakamların yaklaşık 500 milyar doları bulabileceği tartışılmaktadır.⁸⁰ Esad iktidarı ve destekçisi aktörlerin böyle bir kaynağı tek başlarına sağlayamayacakları göz önüne alındığında sürecin uluslararası boyutlarının ne denli etkili olacağı açıktır. Söz konusu boyutların üç temel niteliği üzerinde durulabilir. Birincisi, Esad iktidarı iç savaşta derin şekilde sarsılsa da Rusya ve İran'ın desteği ile kaybedilen bölgelerin bir kısmını geri almıştır. Her iki aktör de bu desteğin ekonomik-siyasal karşılığını beklemektedir. İkincisi, ABD, AB ve Körfez ülkeleri gibi aktörlerin başlangıçtaki rejim değişikliği stratejisi yerini siyasi bir çözümlü kabul ettirme yaklaşımına bırakmıştır. Yaklaşım değişikliğine rağmen tarafların üzerinde kolaylıkla uzlaşabileceği bir çerçeve oluşmamıştır. Üçüncüsü, Esad iktidarı bu süreçte ekonomik ve siyasi açıdan otoritesini pekiştirmek istemektedir. Fakat böyle bir yaklaşım hâlihazırda ağırlaşmış sosyo-ekonomik koşulları daha da kötüleştirebilecek ve siyasi istikrarsızlığı arttırabilecektir. Sonuçta, her ne kadar bir yanda Rusya, İran ve Çin yeniden inşa sürecini Esad iktidarıyla yürütmek istese de diğer yanda ABD, AB, Körfez ülkeleri ve Türkiye kendi gündemleri doğrultusunda siyasi değişiklikleri ön koşul olarak dayatmaktadır.⁸¹ Bu bağlamda, Suriye'nin yeniden inşası uluslararası ve yerel toplumsal dinamiklerin rekabetçi etkileşimini yansıtan somut bir dinamiktir.

Bu iki dinamiğin Suriye'nin yerel toplumsal yapıları ile etkileşiminin sonuçları 3 toplumsal değişim süreci üzerinden değerlendirilecektir: 1) sosyo-ekonomik yapıların dönüşümü, 2) ekonomik eşitsizliklerin daha da derinleşmesi 3) toplumsal güçlerin yeniden konumlanması.

Savaş ekonomisinin önemli bir boyutu sürdürülebilir finansman ağı oluşturulması, stratejik bölgelerin - altyapı, enerji santralleri, sınır noktaları gibi - tutulması gibi ekonomik kaynaklara dayanmaktadır. Suriye'de savaş ekonomisi koşulları muhalif güçlerin ticari faaliyetler ve ağlar kurarak ekonomik bir güç haline gelmelerini sağlamıştır. Bunun en önemli sonucu sosyo-politik istikrarsızlığın artması ve Esad iktidarının aşındırılarak siyasi bir çözüme ikna edilmeye çalışılmasıdır. Fakat aynı koşullardan rejim yanlısı milis güçler, sermaye sahipleri ve uluslararası aktörler de faydalanmaktadır. Savaş ekonomisinin bu karmaşık nitelikleri sosyo-politik gelişmenin

⁸⁰ Joseph Daher, "The Political Economy of Syria: Deepening Pre-War Orientations," 2020, <https://www.arab-reform.net/publication/the-political-economy-of-syria-deepening-pre-war-orientations/>.

⁸¹ Erwin Van Veen, "The Geopolitics Of Syria's Reconstruction: A Case Of Matryoshka," *Syria Studies* 11, no. 1 (2019): 33.

Bileşik sonuçlarını yansıtmaktadır. Örneğin, Suriye'nin kuzeyinde muhalif güçlerin kontrol ettiği petrol ve doğalgaz altyapısı ve uluslararası koalisyonun stratejik yardımları muhaliflerin tutunmasında önemli rol oynamıştır. Yine Suriye'nin doğusunda bulunan Deyr-ez-Zor bölgesi zengin petrol ve doğalgaz yatakları ile stratejik bir bölgedir. Fakat doğalgaz rezervleri muhaliflerin (SDG) kontrolünderken, Suriye'nin batısındaki yoğun nüfuslu yerleşim birimlerine giden boru hatları iktidarın kontrolü altındadır. Ayrıca ihracat kapasitesinin yüksek olduğu Lazkiye limanı da iktidarın kontrolü altındadır.⁸² Bununla birlikte, Suriye'de petrol üretiminin 2018 yılındaki rakamlara göre %90 azalmış olması⁸³ petrol gelirlerini muhalif güçler için en önemli gelir kaynağı haline getirmiştir. Muhaliflerin ilerlemesi ve ekonomik olarak tutunmasına karşı Esad iktidarı Rusya ve İran'ın finansal desteğinden faydalanmıştır. Bu bakımdan, savaş ekonomisi yapılarının en önemli sonuçlarından birisi olarak Suriye'nin 2000'li yıllarda dışa açılım politikalarından fayda sağlayan Türkiye, Suudi Arabistan ve Katar gibi ülkelerin yerini Arap İsyanları sonrasında Rusya ve İran'ın aldığı tartışılabilir. Örneğin, iktidarın ihtiyaç duyduğu petrolün ısınma, elektrik ve ulaşım hizmetlerinde kullanılmak üzere - büyük bir kısmı yaptırımlara rağmen İran'dan ithal edilmektedir. Aynı şekilde Rusya Esad iktidarını siyasal, iktisadi ve askeri anlamda destekleyerek bu süreçte jeopolitik ve ekonomik baskılara karşı durabilmesine yardımcı olmuş ve kaybedilen bölgelerin geri alınması için hava desteği sağlamıştır. Sonuçta, savaş ekonomisi koşullarının Esad iktidarına siyasal bir çözümü kabul ettirebilecek bir bağlamdan çok Batı-karşıtı tutumu güçlendirecek bir ortam sunduğu tartışılabilir.

Geniş toplumsal kitleler için ise savaş ekonomisi koşulları yıkıcı etkiler doğurmuştur. Milyonlarca insan zorunlu göç etmek durumunda kalmış ve altyapı, sosyal hizmetler gibi kamu faaliyetleri aksamıştır. 2010'da 60 milyar dolar olan GSYH 2016'da 12 milyar dolara gerilemiştir.⁸⁴ İstihdamın %55'ini kamu sektörü sağlar hale gelmiş, özel sektörün payı azalmıştır.⁸⁵

⁸² Will Todman, "Sieges in Syria: Profiteering from Misery," 2016, 7, http://education.mei.edu/files/publications/PF14_Todman_sieges_web_0.pdf.

⁸³ BP, "Statistical Review of World Energy," 2019, <https://www.bp.com/content/dam/bp/business-sites/en/global/corporate/pdfs/energy-economics/statistical-review/bp-stats-review-2019-full-report.pdf>.

⁸⁴ Syria Report, "Government Prioritises Spending on Core Constituency," 2018, <https://www.syria-report.com/news/economy/government-prioritises-spending-core-constituency>.

⁸⁵ SCPR, "Alienation and Violence, Impact of Syria Crisis Report 2014" (Damascus, 2015), 34, https://www.unrwa.org/sites/default/files/alienation_and_violence_impact_of_the_syria_crisis_in_2014_eng.pdf.

Bununla birlikte genel işsizlik oranı % 55'e yükselirken, genç işsizlik oranı %78 olmuştur.⁸⁶ Ayrıca savaş ekonomisi koşulları ithal malların tüketimini arttırmış, para birimine aşırı değer kaybettirmiş ve ağır bir enflasyona sebep olmuştur.⁸⁷ Sonuçta, geniş kitleler temel besin maddelerine erişim ve enerji arzı gibi konularda büyük zorluklarla karşılaşarak sağlık, yiyecek ve barınma problemleriyle yüzleşmektedir.⁸⁸

Savaş ekonomisi koşullarının toplumsal güçlerin konumlanması üzerindeki etkileri ise daha karmaşıktır. Öncelikle ekonomik eşitsizlikler geniş kitlelerin iktidara olan bağımlılığını arttırmıştır. Bu bağımlılık ilişkisinin önemli bir boyutunu da iktidar yanlısı elitler ve sermayedarlar oluşturmaktadır. Zira iktidar yanlısı sermaye iç savaş sürecinde temel gıdalara erişimi kolaylaştırmış, iktidar yanlısı paramilitar örgütleri finanse etmiş, iktidarın uluslararası yaptırımlardan kaçınmasına yardımcı olmuştur.⁸⁹ Karşılığında ise ekonomik aktivitelerde bazı teşvikler ve muafiyetler almışlardır. Özellikle ticaret, gayrimenkul ve hizmetler gibi sektörlerde tekelleşerek büyük karlar elde etmişlerdir. Bu bakımdan, savaş ekonomisi koşullarının iktidara yakın gruplar açısından zenginleşme ve siyasal gücü pekiştirme imkânı sağladığı tartışılabilir.⁹⁰ Diğer yandan, bu koşullar ekonomik faaliyetlerde tüketim ve ithalatın oranını arttırmış, tarımsal üretim ve kamu hizmetlerinin GSYH'deki payının düşmesine de sebep olmuştur.⁹¹ Sonuçta, savaş ekonomisi koşulları toplumsal grupların bağımlılığını artırarak iktidarın sosyo-politik ve ekonomik yapılarıdaki hâkimiyetini derinleştirmesine imkân vermiştir.

Savaş ekonomisi yapılarının etkinliği Esad iktidarının muhalif güçlere karşı baskın konumunu yeniden elde etmesiyle azalmıştır. Rusya'nın 2015 yılı

⁸⁶ ESCWA and University of St. Andrews, "Syria at War, Five Years On," 2016, 28, <https://archive.unescwa.org/sites/www.unescwa.org/files/publications/files/syria-war-five-years.pdf>.

⁸⁷ Suleiman Al-Khalidi, "Syrian Pound Hits New Lows over Regional Tensions—Traders," *Reuters*, 2020, <https://www.reuters.com/article/syria-economy-pound-idUSL8N2915PO>.

⁸⁸ Jeanne Gobat, Kristina Kostial ve Annalisa Fedelino, "Syria's Conflict Economy," *International Monetary Fund* 2016, no. 123 (2016): 7, <https://www.elibrary.imf.org/view/journals/001/2016/123/article-A001-en.xml>.

⁸⁹ Alatassi Siham, "The Role of the Syrian Business Elite in the Syrian Conflict: A Class Narrative," *British Journal of Middle Eastern Studies*, May 10, 2021, 1-13.

⁹⁰ Reinoud Leenders ve Kholoud Mansour, "Humanitarianism, State Sovereignty and Authoritarian Regime Maintenance in the Syrian War," *Political Science Quarterly* 133, no. 2 (2018): 255-57.

⁹¹ SCPR, "Syria Squandering Humanity Socioeconomic Monitoring Report on Syria," (Damascus, 2014), 4, https://www.unrwa.org/sites/default/files/scpr_report_q3-q4_2013_270514final_3.pdf.

linda başlattığı havadan askeri destek ile İran'ın verdiği karadan destek iktidarın yeniden kontrol sağlamasında önemlidir.⁹² Bununla birlikte, 2015 yılında ABD ve uluslararası koalisyon destekli Suriye Demokratik Güçleri IŞİD'in kontrolündeki bazı bölgeleri ele geçirmiştir. Yine 2015 yılında BM Güvenlik Konseyi 2254 sayılı kararı ateşkes çağrısında bulunmuş ve Suriye'deki çatışmalar için siyasi çözümü vurgulamıştır. Suriye'de bir siyasi çözüme ilişkin bu karar sürece dâhil olan tüm aktörlerce temel alınmıştır. Bu bağlamda, 2017 yılında Türkiye, İran ve Rusya Suriye'de siyasi çözümün çerçevesini belirlemek amacıyla Astana sürecinde bir araya gelmiştir. 2019 yılında ABD bölgeden çekilmeye başlayarak Suriye'de rejim değişikliği stratejisini siyasi çözümü kabul ettirme hedefiyle güncellemiştir.

Taraflar arasındaki rekabetçi ilişkinin yumuşamasıyla Suriye'de kurulacak yeni düzenin niteliklerini belirlemek önem kazanmıştır. Bu açıdan Suriye'de kurulacak yeni düzenin şekillenmesi uluslararası ve yerel dinamiklerin bir arada etki ettiği bir süreçtir. Öncelikle 2019 yılı itibarıyla siyasi çözüm süreci konusunda uluslararası aktörlerin bir uzlaşya varma çabalarının artması Suriye'de sosyo-politik dönüşümün küresel-bölgesel jeopolitik rekabetten ayrı düşünülmemesi gerektiğini kanıtlamaktadır.⁹³ Bununla birlikte, Esad iktidarı süreci "Milli Ortaklık" modeli çerçevesinde yürüterek otoritesini sağlamlaştırmayı hedeflemektedir. Her iki dinamiğin somut etkilerine dair şu sonuçların önemli olduğu tartışılabilir:

1) Değişen uluslararası jeopolitik rekabet koşulları yeniden inşa politikalarının bir siyasal pazarlık süreci temelinde yürütüleceğine işaret etmektedir. ABD için Suriye'nin sosyo-politik dönüşümü Ortadoğu bölgesindeki stratejik güvenlik dengeleri - özellikle Irak'ın istikrara kavuşması ve İran'ın etkisinin azaltılması gibi - bakımından önem kazanmaktadır.⁹⁴ Benzer şekilde, AB de Esad iktidarını siyasi bir süreç için masaya oturtmak amacıyla yaptırımlar uygulamakta ve rejim ile yeniden temas kurma ve yeniden inşa sürecine finansman sağlama konularını siyasi bir çözümü önceleyen koşullara bağlamaktadır.⁹⁵ Türkiye de Suriye'deki iç savaşa ilk etapta iktidarın değişmesi amacıyla dâhil olmuş daha sonra 2017'de Astana

⁹² Faysal Itany, "Geo-Economics: Russia and Iran in Syria," *Syria Studies* 11, no. 1 (2019): 23-31.

⁹³ Raymond Hinnebusch, "The Battle over Syria's Reconstruction," *Global Policy* 11, no. 1 (2020): 113.

⁹⁴ Omar Imady, "The Weaponization of Syria's Reconstruction, a Preliminary Sketch," *Syria Studies* 11, no. 1 (2019): 21.

⁹⁵ Van Veen, "The Geopolitics Of Syria's Reconstruction: A Case Of Matryoshka," 54.

sürecinde İran ve Rusya ile bir araya gelerek kendi sınırlarına yönelik tehditlerin engellenmesi amacını önelemiştir.

Diğer taraftan, Rusya Suriye'de yaşanabilecek bir değişikliğin kendi hâkim konumunu değiştirmemesi hedefiyle hareket etmekte ve BMGK'daki veto hakkını kullanarak Libya'dakine benzer bir uluslararası müdahale kararını engellemektedir. Yeniden inşa süreci bağlamında değerlendirildiğinde 2015'te Şam'ı ziyaret eden Rus heyeti Rus şirketlerin yeniden inşa sürecinde etkili olacaklarını belirtmiştir. Bu görüşmelerde yaklaşık 1 milyar avroluk sözleşmelerde mutabık kalınmıştır.⁹⁶ Dahası bu sözleşmelerle 2015 itibarıyla tahıl ve buğday gibi tarım ürünleri, enerji santralleri inşası ve yenilemesi, inşaat sektörü için ağır makineler gibi alanlarda Rus yatırımcılara önemli fırsatlar yaratılmıştır.⁹⁷ Rusya için Suriye'nin yeniden inşası süreci ekonomik faydaların yanı sıra bölgesel konumunu pekiştirecek fırsatlar da yaratmaktadır. Rusya Suriye'de elde edeceği başarı ile bölgedeki arabuluculuk ve çatışma çözümü alanlarında itibarını arttırmayı hedeflemektedir. Özellikle Yemen, Irak ve Libya gibi iç savaş süreci geçirmiş ülkelerin yeniden inşasını da içine alan sosyo-politik dönüşümlerde Rusya modelinin dikkate alınması Suriye'deki başarıyla ilişkilendirilmektedir.⁹⁸ Bu amaçla, Suriye'nin ordu ve güvenlik güçleri gibi kurumlarına destek olarak pozisyonunu pekiştirmeyi amaçlamaktadır.

İran için Esad iktidarının devamı İsrail'e karşı direniş eksenine ilişkilendirilmektedir. Esad'a verilen desteğin İran'ın bölgesel yumuşak güç kapasitelerini arttıracığı düşünülmektedir.⁹⁹ Bu amaçla, İran iç savaşta zarar gören altyapı ve sosyal hizmetlerin - okul, hastane, yiyecek yardımı - yeniden tesisi ve Şii inancın yayılması için finansal destek sağlamaktadır.¹⁰⁰ Karşılığında Suriye'de önemli bir konum elde etmiş ve kendi ekonomik ağını oluşturabilmiştir. Örneğin, 2017-2018 itibarıyla İranlı şirketler Suriye hükümeti ve yerel idari birimlerle çok sayıda sözleşme imzalayarak çeşitli bölgelerdeki elektrik santrallerinin inşası ve tamiri için onay almıştır.¹⁰¹

⁹⁶ Syria Report, "Government Prioritises Spending on Core Constituency."

⁹⁷ A.g.e.

⁹⁸ Alexey Khlebnikov, "Russia and Syrian Military Reform: Challenges and Opportunities," 2020, <https://carnegie-mec.org/2020/03/26/russia-and-syrian-military-reform-challenges-and-opportunities-pub-81154>.

⁹⁹ Itany, "Geo-Economics: Russia and Iran in Syria," 28.

¹⁰⁰ Ali Akbar, "Iran's Soft Power in Syria after the Syrian Civil War," *Mediterranean Politics*, June 14, (2021): 12-23.

¹⁰¹ AlJazeera, "Iran Signs Deal to Repair Syria's Power Grid," 2017, <https://www.aljazeera.com/economy/2017/9/12/iran-signs-deal-to-repair-syrias-power-grid>.

Çin Esad iktidarının devamı konusuna Yol ve Kuşak projesi bağlamında ve radikal İslamcı terörizmin baskılanması amacıyla yaklaşmaktadır. Yine de Çin'in Ortadoğu politikasının temel ilkeleri - enerji güvenliğini sağlama, deniz aşırı piyasa ve yatırım imkânlarının geliştirilmesi, Suriye ve Lübnan'daki limanların işletilmesi gibi - düşünüldüğünde ekonomik kayguların ağır bastığı tartışılabilir.¹⁰² Fakat Çin'in gerek bölgeyle ilişkilerinde gözettiği dengenin korunması ilkesi gerekse de altyapı projelerine finansal desteğin önkoşulu olarak Suriye'de siyasal istikrarın sağlanamaması nedeniyle yatırımlar hala beklemededir.¹⁰³

Özetle, Suriye'de yeniden inşa sürecine etki eden uluslararası jeopolitik rekabet koşulları sosyo-politik dönüşümün kolay ve yumuşak olmayacağına dair önemli ipuçları sunmaktadır. Bu temelde, Esad iktidarının "Milli Ortaklık" çerçevesinde izlediği politikalar daha da önem kazanmaktadır. Yeni model 2005-2010 arası uygulanan "Sosyal Piyasa Ekonomisi" çerçevesinin yerini almıştır. Aslında 2012'de 66. Kararname ile ilan edilmiş olsa da uygulanması 2017 itibarıyla hızlanmıştır.¹⁰⁴ Bir önceki modelde olduğu gibi "Milli Ortaklık" modeli özel sektör - özellikle rejim yanlısı - yatırımlarına kaynak aktarımını kolaylaştıran ve vergi kolaylıkları sağlayan düzenlemeler içermektedir. Aynı zamanda iktidarın yasadışı ve yetkisiz olarak belirlenen yerleşim alanlarında yeniden düzenleme yapmasına imkân vererek muhalif bölgelerdeki yerleşim alanlarının yıkımı ve yeniden düzenlenmesi için yasal ve finansal çerçeve sunmaktadır.

Milli Ortaklık modelinin sosyo-ekonomik yapıları etkisini belirleyen en önemli motivasyon iktidarın aşınan otoritesini yeniden sağlama amacıdır. Örneğin, 2018'de çıkarılan kanunun 10. Maddesi özellikle muhalif bölgelerde ülkeyi terk eden vatandaşların mallarına - mülkiyetinin ispatlanamadığı durumlarda - el konulmasına izin vermiştir. Böylelikle yeniden inşa sürecinde toplumsal kaynakların el değiştirmesi - özellikle yeni yapılması planlanan lüks konut projeleri ile - kolaylaşacaktır.¹⁰⁵

¹⁰² Eduardo W. Aboultaif, "Regional and International Factors That Prolong the Syrian Crisis," *Syria Studies* 8, no. 2 (2016): 7.

¹⁰³ Mordechai Chaziza, "Soft Balancing Strategy in the Middle East: Chinese and Russian Vetoes in the United Nations Security Council in the Syria Crisis," *China Report* 50, no. 3 (2014): 247.

¹⁰⁴ Daher, "The Political Economic Context of Syria's Reconstruction: A Prospective in Light of a Legacy of Unequal Development."

¹⁰⁵ Nadine Almanasfi, "State-Led Urban Development in Syria and the Prospects for Effective Post-Conflict Reconstruction," *Syria Studies* 11, no. 1 (2019): 72-74.

Yeni politika çerçevesi Suriye'de toplumsal güçlerin yeniden konumlanmasına dair de önemli sonuçlar doğurmuştur. Savaş ekonomisi yapılarının güç ve iktidar ağları ülkeyi terk eden ve iktidar karşıtı sermayeyi etkisizleştirirken¹⁰⁶, iktidar yanlısı sermaye kesimleri iktidar eliyle gücünü ve etkinliğini arttırmaktadır. Örneğin, Şam ve Halep Ticaret Odalarında 2014 yılında yapılan seçimler üye olanların yapısındaki değişimi göstermektedir.¹⁰⁷ Yine 2014 yılında Sanayi Bakanlığı tarafından Halep, Şam, Humus ve Hama gibi şehirlerdeki Sanayi Odalarının yönetim kurullarına yeni adaylar gösterilmiş ve adayların genellikle rejim yanlısı kişilerden oluşmasına dikkat edilmiştir. Bu gelişmeler iktidar yanlısı grupların ülkenin siyasi ve iktisadi yapılarındaki baskın konumlarını pekiştirdiğine önemli örneklerdir.¹⁰⁸ Ayrıca yeniden inşa sürecinde hazırlanan altyapı ve konut gibi projelerde ayrıcalıklı konumlar ederek ekonomik faydalar elde etmişlerdir.¹⁰⁹ Bu bakımdan, yeniden inşa sürecinin Suriye'de hâlihazırda var olan sosyo-politik ve ekonomik ağları ortadan kaldırmak yerine bunlara yeni biçimler kattığı tartışılabilir. Diğer bir deyişle, Suriye'nin sosyo-politik gelişimine liderlik eden "askeri-ticari kompleks" neoliberal politikaları hem kendi baskın konumlarını pekiştirmek hem de zenginleşmek amacıyla uygulamaya devam etmektedir.

Fakat söz konusu politikaların geniş toplumsal kesimlere etkisi aynı şekilde olumlu değildir. Özellikle iktidarın kontrolünü ve hassas kesimlerin bağımlılığını arttıracak sonuçlar üzerinde durulabilir. Bu sonuçlardan bir tanesi mezhepçi kimliklerin ağırlık kazandığı dini temelli politikalara dayalı ayrımcılıkla ilişkilidir. Daha önce tartışıldığı gibi iktidar bilinçli şekilde siyasallaştırılan mezhepçi kimlikleri Arap İsyancıları sonrası süreçte de toplumsal kesimler üzerindeki siyasal-ekonomik baskı ve kontrol kapasitelerini arttırmak amacıyla kullanmaya devam etmektedir. Bu bakımdan, dini temelli hayır ve yardımlaşma kurumları kontrol edilebilir bir sivil toplum yaratmak isteyen iktidar için oldukça önemli bir araçtır. Sivil toplumu kont-

¹⁰⁶ Samer Abboud, "Economic Transformation and Diffusion of Authoritarian Power in Syria.," *Democratic Transition in the Middle East: Unmaking Power* içinde, ed. Sadiki, Larbi Sadiki, Heiko Wimmen ve Layla Al Zubaidi (New York: Routledge, 2013), 6.

¹⁰⁷ Jihad Yazigi, "No Going Back: Why Decentralisation Is the Future for Syria," Policy Brief, 2016, 4, https://ecfr.eu/wp-content/uploads/ECFR185_-_no_going_back_-_why_decentralisation_is_the_future_for_syria.pdf.

¹⁰⁸ Hazem Sabbagh, "President Al-Assad Issues Law on Public-Private Partnership," SANA, 2016, <https://sana.sy/en/?p=66150>.

¹⁰⁹ Siham, "The Role of the Syrian Business Elite in the Syrian Conflict: A Class Narrative," 1-2.

rol mekanizması olarak bu tip dernek ve örgütler gerek Arap İsyanları öncesinde uygulanmaya başlanan neoliberal reformlar gerekse de isyanlar sonrası hükümet ya da muhaliflerin kontrolü altında olan bölgelerde devlet otoritesinin aşınmasıyla günlük hayatta etkili hale gelmiştir. Fakat dikkat edilmesi gereken nokta şudur ki her ne kadar Arap İsyanları öncesi başlayan ve dini kurum/derneklerin sosyo-ekonomik alanda faaliyetlerinin artmasını destekleyen reformlarla iktidar bir yandan bu aktörlerin faaliyet alanlarının genişlemesine izin verse de bunları kontrol edebilecek hukuki altyapıyı da oluşturmaya önem vermektedir. Örneğin, 2018 Ekim ayında geçen 31. Madde Evkaf Bakanlığının imtiyazlarını genişletirken devletin düzenleyici yetkisini de pekiştirmiş ve iktidarın Suriye'deki dini ağları kontrol ederek devletin baskı ve kontrol mekanizmalarını çeşitlendirmesini sağlamıştır. Bu bağlamda dini süreçleri belirlemenin yanı sıra devlet-toplum ilişkisine de giderek artan şekilde müdahil olan bir yapı ortaya çıkmıştır.¹¹⁰ İkincisi, dini temelli yardım kurumları alternatif bir dağıtım sistemi sağlarken şimdi hâlihazırdaki patrimonyal ve asimetrik güç yapılarına da dâhil olmuştur. İktidarın kontrolü yeniden ele geçirdiği bölgelerde yeni örgüt ve derneklerin kurulmasına izin vermesi bu dernek ve örgütlerin toplumsal hayattaki etkinliğinden faydalanmaya devam ettiğini göstermektedir.¹¹¹ Çünkü bu yasa iktidara daha önce muhaliflerin hâkim olduğu alanlarda yetkiyi daha sadık olan kurum ve kuruluşlara devretme imkânı vermektedir. Üçüncüsü, iktidar yanlısı dini kurum ve kuruluşlara ayrıcalıklar ve göreceli özgürlükler sağlanmaktadır. Örneğin, Körfez sermayesinden yararlanan dini temelli örgütler muhaliflerin hâkim olduğu bölgelerde yerel idari birimlerin görevlerini üstlenerek yardımların dağıtımını, sosyal hizmetler, eğitim, yiyecek imalatı, mülteci kamplarının idaresi gibi işlevleri yerine getirebilmektedir.¹¹² Böylelikle, iktidar Salwa İsmail'in ulema sınıfı ve tüccarlar arasındaki ittifakı tanımlamak için kullandığı dini-tüccar kompleksi¹¹³ gibi bir toplumsal yapının gelişmesine izin vererek geniş toplumsal kesimlerin kendisine bağlılığını kontrol ederken Körfez sermayesinden faydalanan bu kolu da Suriye'ye çekmeye planlamaktadır. Yine iktidarın dini temelli kimliklerin siyasallaştırılması yoluyla toplumsal güçleri birbirleriyle dengeleme politi-

¹¹⁰ Harout Akdedian, "The Religious Domain Continues to Expand in Syria," Carnegie Middle East Center, 2019, <https://carnegie-mec.org/2019/03/19/religious-domain-continues-to-expand-in-syria-pub-78624>.

¹¹¹ A.g.e.

¹¹² A.g.e.

¹¹³ Ismail Salwa, "Changing Social Structure, Shifting Alliances and Authoritarianism in Syria," *Demystifying Syria* içinde, ed. Fred Lawson (Londra: Saqi Books, 2009), 13-28.

kasımın önemli bir örneği olarak Hristiyan örgütlerin Suriye'deki Hristiyan nüfusa oranının İslami örgütlerin Müslüman nüfusa oranına kıyasla daha fazla oluşu gösterilebilir.¹¹⁴ Dolayısıyla, Suriye siyasal hayatında oldukça görünür olan mezhepçi/dini kimliklere dayalı ayrımcılıkların tek başlarına etkili olan nedensel mekanizmalar olmaktan çok uluslararası ve yerel toplumsal dinamiklerin etkileşimi sonucu şekillenen ve Suriye'nin yerel siyasal-iktisadi yapılarında bir kontrol aracı olarak siyasallaştırılan dinamikler olduğu tartışılabilir.

Sonuçta, iktidar Arap İsyancıları sonrası her ne kadar toplumsal tabanını yeniden şekillendirmeyi başararak ayakta kalabilmiş olsa da müttefiklerine daha bağımlı hale gelmiş, neoliberalleşme politikalarını daha da ilerletmiş, askeri ve güvenlik aparatlarını yeniden organize etmiştir.¹¹⁵ Savaş ekonomisi koşulları ve yeniden inşa politikaları iktidarın sermaye birikim ilişkilerini kendi lehine pekiştirmesine imkan sağlamış, rejim yanlısı özel sektör siyasal etki alanını genişletmiş ve zenginleşmiştir.¹¹⁶ Bu bakımdan, iktidarın iç savaştan kendisinin daha baskıcı, daha fazla mezhepçi, patrimony ve militarize olmuş haliyle çıktığı tartışılabilir. Diğer yandan, hâlihazırda var olan sosyo-ekonomik yapılar temelinde uygulanan neoliberal politikalar Suriye'nin uluslararası ekonomik yapılara daha da eşitsiz biçimde eklenmesine ve yerel ekonomik eşitsizliklerin-ayrımcılıkların daha da derinleşmesine yol açmıştır.

4. Sonuç

Çalışma Arap İsyancıları sonrası Suriye'de sosyo-politik ve ekonomik yapıların dönüşümden kaynaklanan gelişmeleri anlayabilmek adına EBG yaklaşımının hem uluslararası hem de yerel dinamiklerin etkileşiminin sonuçlarını bir arada incelemeye imkân veren bütüncül çerçevesinden faydalanmıştır. Bu çerçevenin Suriye'de yaşanan sosyo-politik dönüşümün neden ve sonuçlarını daha derinlemesine analiz etmeye imkân verdiğini tartışmıştır.

¹¹⁴ Laura Ruiz de Elvira ve Tina Zintl, *Civil Society and the State in Syria: The Outsourcing of Social Responsibility* (Boulder, CO: Lynne Rienner Publishers, 2012), 52.

¹¹⁵ Steven Heydemann, "Beyond Fragility: Syria and the Challenges of Reconstruction in Fierce States," 2018, https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2018/06/FP_20180626_beyond_fragility.pdf.

¹¹⁶ Adam Hanieh, *Money, Markets, and Monarchies. The Gulf Cooperation Council and the Political Economy of the Contemporary Middle East* (Cambridge: Cambridge University Press, 2018), 202-17.

Bu doğrultuda, Arap İsyancıları sonrası gelişmelerin Suriye'nin sosyo-politik gelişimine yeni nitelikler kazandırdığı söylenebilir. Bu niteliklerin somutlaştırılmasında uluslararası ve yerel dinamiklerin etkileşimi belirleyicidir. Çalışma bu etkileşimin sonuçlarını değerlendirirken savaş ekonomisi koşulları ve yeniden inşa süreçlerine odaklanmanın faydalı olacağına dikkat çekmektedir. Bu bağlamda, söz konusu etkilerin Suriye'nin sosyo-politik gelişimine dair üç belirgin sonucu olduğu tartışılabilir: 1) Suriye'nin üretim, ticaret ve yatırım yapıları her ne kadar savaş ekonomisi yapıları içinde istikrarsızlaşmış ve karmaşıklaşmış olsa da neoliberal politikalar çerçevesinde dönüştürülmeye ve uluslararasılaşmaya devam etmektedir. 2) Neoliberal politikalar toplumun geniş kesimleri üzerinde ekonomik eşitsizlikleri ve siyasal baskıyı daha da arttırmıştır. 3) Arap İsyancıları öncesinde olduğu gibi sosyo-politik dönüşümün baskın toplumsal gücü Esad iktidarının yakın çevresi, askeri elitler ve rejim yanlısı sermaye kesimlerini kapsayan askeri-ticari kompleks olmaya devam etmektedir. Sonuç olarak bu nitelikler bize yapısal olarak Arap İsyancıları öncesindeki temel unsurların devamlılığını koruduğunu tartışma imkânı vermektedir. Diğer yandan, Arap İsyancıları sonrası Suriye'nin sosyo-politik dönüşümüne ilişkin en belirgin değişiklik sürecin küresel-bölgesel rekabetin ayrılmaz bir parçası haline dönüşmesidir.

Kaynakça

- Ababsa, Myraim. "The End of a World Drought and Agrarian Transformation in Northeast Syria (2007-2010)." *Syria: From Authoritarian Upgrading to Revolution?* içinde, edited by R. Hinnebusch. Syracuse: Syracuse University Press, 2015.
- Abboud, Samer. "Syrian Trade Policy." *Syrian Foreign Trade and Economic Reform* içinde, edited by Raymond Hinnebusch, 3-28. Fife, Scotland: niversity of St Andrews Centre for Syrian Studies, 2010.
- Abboud, Samer. "Economic Transformation and Diffusion of Authoritarian Power in Syria." *Democratic Transition in the Middle East: Unmaking Power* içinde, edited by Sadiki, L., H. Wimmen, ve L. Al-Zubaidi, 159-77. New York: Routledge, 2013.
- Abboud, Samer. "Locating the 'Social' in the Social Market Economy." *Syria from Reform to Revolt: Political Economy and International Relations* içinde, edited by R. Hinnebusch ve T. Zintl, 45-65. Syracuse,: Syracuse University Press, 2015.

- Abboud, Samer. "The Economics of War and Peace in Syria," 2017. <https://tcf.org/content/report/economics-war-peace-syria/?agreed=1&session=1>.
- Aboultaif, Eduardo W. "Regional and International Factors That Prolong the Syrian Crisis." *Syria Studies* 8, no. 2 (2016): 1-11.
- Abu-İsmail, Khalid, Ali Abdel-Gadir ve Heba El-Laithy. "Poverty and Inequality in Syria (1997-2007)," 2011.
- Akbar, Ali. "Iran's Soft Power in Syria after the Syrian Civil War." *Mediterranean Politics*, June 14, 2021, 1-23. <https://doi.org/10.1080/13629395.2021.1938856>.
- Akdedian, Harout. "The Religious Domain Continues to Expand in Syria." Carnegie Middle East Center, 2019. <https://carnegie-mec.org/2019/03/19/religious-domain-continues-to-expand-in-syria-pub-78624>.
- Al-Ahsan, Syed. "Economic Policy and Class Structure in Syria: 1958-1980." *International Journal of Middle East Studies* 16 (1984): 301-23.
- Al-Khalidi, Suleiman. "Syrian Pound Hits New Lows over Regional Tensions-Traders." *Reuters*, 2020. <https://www.reuters.com/article/syria-economy-pound-idUSL8N29I5PO>.
- AlJazeera. "Iran Signs Deal to Repair Syria's Power Grid," 2017. <https://www.aljazeera.com/economy/2017/9/12/iran-signs-deal-to-repair-syrias-power-grid>.
- Allinson, Jamie. "The Middle East and North Africa in the Lens of Marxist International Relations Theory." *The Routledge Handbook to the Middle East and North African State and States System* içinde, edited by R. Hinnebusch ve J. K. Gani. Londra: Routledge, 2019.
- Almanasfi, Nadine. "State-Led Urban Development in Syria and the Prospects for Effective Post-Conflict Reconstruction." *Syria Studies* 11, no. 1 (2019): 58-99.
- Arslanian, Ferdinand. "Growth in Transition and Syria's Economic Performance." *Syria's Economy and the Transition Paradigm* içinde, edited by R. Hinnebusch, 33-74. Fife, Scotland: University of St Andrews Centre for Syrian Studies, 2009.
- Ayubi, Nazih N. "Withered Socialism or Whether Socialism? The Radical Arab States as Populist-Corporatist Regimes." *Third World Quarterly* 13, no. 1 (1992): 89-105.
- Ayubi, Nazih N. *Over-Stating the Arab State: Politics and Society in the Middle East*. Londra: I.B. Tauris, 1995.

- Ayubi, Nazih N. "Etatism versus Privatization: The Changing Economic Role of the State in Nine Arab Countries." *Economic Transition in the Middle East: Global Challenges and Adjustment Strategies* içinde, edited by H. Handoussa, 125-66. Egypt: American University in Cairo Press, 2000.
- Barany, Zoltan. "Comparing the Arab Revolts: The Role of the Military." *Journal of Democracy* 22, no. 4 (2011): 24-35.
- BP. "Statistical Review of World Energy," 2019. <https://www.bp.com/content/dam/bp/business-sites/en/global/corporate/pdfs/energy-economics/statistical-review/bp-stats-review-2019-full-report.pdf>.
- Chaziza, Mordechai. "Soft Balancing Strategy in the Middle East: Chinese and Russian Vetoes in the United Nations Security Council in the Syria Crisis." *China Report* 50, no. 3 (2014): 243-58.
- Daher, Joseph. "The Political Economic Context of Syria's Reconstruction: A Prospective in Light of a Legacy of Unequal Development." Badia Fiesolana, 2018.
- Daher, Joseph. "The Political Economy of Syria: Deepening Pre-War Orientations," 2020. <https://www.arab-reform.net/publication/the-political-economy-of-syria-deepening-pre-war-orientations/>.
- Dahi, Omar S. ve Yasser Munif. "Revolts in Syria: Tracking the Convergence between Authoritarianism and Neoliberalism." *Journal of Asian and African Studies* 47, no. 4 (2012): 323-32.
- Droz-Vincent, Philippe. "The Military amidst Uprisings and Transitions in the Arab World." *The New Middle East: Protest and Revolution in the Arab World* içinde, edited by F A Gerges, 180-208. New York: Cambridge University Press, 2014.
- ESCWA. "Syria at War, Five Years On," 2016. <https://archive.unescwa.org/sites/www.unescwa.org/files/publications/files/syria-war-five-years.pdf>.
- Farsoun, Samih. K. "Class Structure and Social Change in the Arab World." *The Next Arab Decade* içinde, 221-38. Boulder: Westview Press, 1988.
- Farsoun, Samih. K. "Oil, State, and Social Structure in the Middle East." *Arab Studies Quarterly* 10, no. 2 (1988): 155-75.
- Friberg Lyme, Rune. "Sanctioning Assad's Syria: Mapping the Economic, Socioeconomic and Political Repercussions of the International Sanctions Imposed on Syria since March 2011." Copenhagen, 2012. <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/97034/1/729058492.pdf>.

- Gobat, Jeanne, Kristina Kostial ve Annalisa Fedelino. "Syria's Conflict Economy." *International Monetary Fund* 2016, no. 123 (2016): 29. <https://www.elibrary.imf.org/view/journals/001/2016/123/article-A001-en.xml>.
- Hanieh, Adam. *Lineages of Growth: Issues of Contemporary Capitalism in the Middle East*. Londra: Haymarket Books, 2013.
- Hanieh, Adam. *Money, Markets, and Monarchies. The Gulf Cooperation Council and the Political Economy of the Contemporary Middle East*. Cambridge: Cambridge University Press, 2018.
- Hertog, Stephen. "The GCC and Arab Economic Integration: A New Paradigm." *Middle East Policy* 14, no. 1 (2007): 52-69.
- Heydemann, Steven. *War, Institutions, and Social Change in the Middle East*. Edited by University of California Press. Londra, 2000.
- Heydemann, Steven. "Beyond Fragility: Syria and the Challenges of Reconstruction in Fierce States," 2018. https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2018/06/FP_20180626_beyond_fragility.pdf.
- Hinnebusch, Raymond. *Syria: Revolution from Above*. Londra: Routledge, 2001.
- Hinnebusch, Raymond. "Syria: From Authoritarian Upgrading to Revolution." *International Affairs* 88, no. 1 (2012): 95-113.
- Hinnebusch, Raymond. "The Battle over Syria's Reconstruction." *Global Policy* 11, no. 1 (2020): 113-23.
- Huntington, Samuel. P. "The Change to Change: Modernization, Development, and Politics." *Comparative Politics* 3, no. 3 (1971): 283-322.
- ILO. "Gender, Employment and the Informal Economy in Syria," 2010. http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---gender/documents/publication/wcms_144219.pdf.
- Imady, Omar. "The Weaponization of Syria's Reconstruction, a Preliminary Sketch." *Syria Studies* 11, no. 1 (2019): 6-21.
- Ismail, Salwa. "Changing Social Structure, Shifting Alliances and Authoritarianism in Syria." *Demystifying Syria* içinde, edited by F. Lawson, 13-28. Londra: Saqi Books, 2009.
- Issawi, Charles. *An Economic History Of The Middle East And North Africa*. New York: Columbia University Press, 1982.
- Itany, Faysal. "Geo-Economics: Russia and Iran in Syria." *Syria Studies* 11, no. 1 (2019): 23-31.

- Joya, Angela. "Syria's Transition, 1970-2005: From Centralization of the State to Market Economy." *Transitions in Latin America and Poland and Syria* içinde, edited by P. Zarembka, 163-201. Londra: Emerald Group Publishing Limited, 2007.
- Kadri, Ali. "The Political Economy of the Syrian Crisis." Working Papers in Technology, Governance and Economic Dynamics. Talinn, 2012.
- Kadri, Ali. "A Depressive Pre-Arab Uprisings Economic Performance." *The New Middle East: Protest and Revolution in the Arab World* içinde, 80-106. New York: Cambridge University Press, 2014.
- Kadri, Ali. *Arab Development Denied: Dynamics Of Accumulation By Wars Of Encroachment*. Londra: Anthem Press, 2015.
- Khatip, Lina. *Islamic Revivalism in Syria, The Rise and Fall of Ba'thist Secularism*. Londra: Routledge, 2011.
- Khlebnikov, Alexey. "Russia and Syrian Military Reform: Challenges and Opportunities," 2020. <https://carnegie-mec.org/2020/03/26/russia-and-syrian-military-reform-challenges-and-opportunities-pub-81154>.
- Leenders, Reinoud ve Kholoud Mansour. "Humanitarianism, State Sovereignty and Authoritarian Regime Maintenance in the Syrian War." *Political Science Quarterly* 133, no. 2 (2018): 225-57.
- Lenin, Vladimir. *Imperialism: The Highest Stage of Capitalism*. Londra: Lawrence and Wishart, 1937.
- Marshall, Shana. "Syria and the Financial Crisis: Prospects for Reform?" *Middle East Policy* 16, no. 2 (2009): 106-15. <https://doi.org/https://doi.org/10.1111/j.1475-4967.2009.00394.x>.
- Marx, Karl. *Capital: A Critique of Political Economy Volume 3*. Londra: Penguin/NLR, 1981.
- Marx, Karl. *Grundrisse*. Harmondsworth: Penguin, 1973.
- Marzouq, Nabul. "The Syrian Conflict: Selective Socioeconomic Indicators." *Syria: From National Independence to Proxy War* içinde, edited by Matar L. ve Kadri A., 115-31. Cham: Palgrave Macmillan, 2019.
- Matar, Linda. "Twilight of 'State Capitalism' in Formerly 'Socialist' Arab States." *The Journal of North African Studies* 18, no. 3 (2013): 416-30.
- Matar, Linda. *The Political Economy Of Investment In Syria*. New York: Palgrave Macmillan, 2016.
- Matin, Kamran. "Lineages of Islamic State: An International Historical Sociology of State (de-)Formation in Iraq." *Journal of Historical Sociology* 31, no. 1 (2018): 6-24.

- Munif, Yasser. "The Arab Revolts: The Old Is Dying and the New Cannot Be Born." *Rethinking Marxism* 25, no. 2 (2013): 202-17.
- Perthes, Volker. "A Look at Syria's Upper Class: The Bourgeoisie and the Ba'ath." *Middle East Report* 170 (1991): 31-37.
- Perthes, Volker. "The Syrian Economy in the 1980s." *Middle East Journal* 46, no. 1 (1992): 37-58.
- Perthes, Volker. *Syria under Bashar Al-Assad: Modernisation and the Limits of Change*. New York: Oxford University Press, 2004.
- Philips, Christopher. "Sectarianism and Conflict in Syria." *Third World Quarterly* 36, no. 2 (2015): 357-76.
- Philips, David L. *Frontline Syria: From Revolution to Proxy War*. Londra: I.B. Tauris, 2021.
- Pierret, Thomas ve Kjetil Selvik. "Limits of 'Authoritarian Upgrading' in Syria: Private Welfare, Islamic Charities, and the Rise of the Zayd Movement." *International Journal of Middle East Studies* 41, no. 4 (2009): 595-614.
- Raphaeli, Nimrod. "Syria's Fragile Economy." *Middle East Review of International Affairs* 11, no. 2 (2007): 34-51.
- Richani, Nazih. "The Political Economy and Complex Interdependency of the War System in Syria." *Civil Wars* 18, no. 1 (2016): 45-68.
- Rosenberg, Justin. "Basic Problems in the Theory of Uneven and Combined Development. Part II: Unevenness and Political Multiplicity." *Cambridge Review of International Affairs* 23, no. 1 (2010): 165-89.
- Rosenberg, Justin. "Results and Prospects: An Introduction to the CRIA Special Issue on UCD." *Cambridge Review of International Affairs* 34, no. 2 (2021): 146-63.
- Rostow, Walt W. *The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto*. Londra: Cambridge University Press, 1960.
- Ruiz de Elvira, Laura. "State-Charity Relations in Syria: Between Reinforcement, Control, and Coercion." *Civil Society and the State in Syria: The Outsourcing of Social Responsibility* içinde, edited by Raymond Hinnebusch, 7-31. Fife, Scotland: University of St Andrews Centre for Syrian Studies, 2012.
- Ruiz de Elvira, Laura. "Syrian Charities at the Turn of the Twenty-First Century: Their History, Situation, Frames and Challenges." *Syrian Voices From Pre-Revolution Syria: Civil Society Against All Odds* içinde, edited by S. Kawakibi. HIVOS and Knowledge Programme Civil Society in West Asia, 2013.

- Ruiz de Elvira, Laura., ve T. Zintl. *Civil Society and the State in Syria: The Outsourcing of Social Responsibility*. Boulder, CO: Lynne Rienner Publishers, 2012.
- Sabbagh, Hazem. "President Al-Assad Issues Law on Public-Private Partnership." SANA, 2016. <https://sana.sy/en/?p=66150>.
- Said, Salam. "The Effect of Trade Liberalization on Syrian Industry: The Case of Textile and Olive Oil Industry." *Syrian Foreign Trade and Economic Reform* içinde, edited by Raymond Hinnebusch, 29-62. Fife, Scotland: University of St Andrews Centre for Syrian Studies, 2009.
- SCPR. "Syria Squandering Humanity Socioeconomic Monitoring Report on Syria." Damascus, 2014. https://www.unrwa.org/sites/default/files/scpr_report_q3-q4_2013_270514final_3.pdf.
- SCPR. "Alienation and Violence, Impact of Syria Crisis Report 2014." Damascus, 2015. https://www.unrwa.org/sites/default/files/alienation_and_violence_impact_of_the_syria_crisis_in_2014_eng.pdf.
- Seale, P. *Asad of Syria: The Struggle for the Middle East*. Londra: University of California Press, 1988.
- Seifan, Samir. "The Reform Paradox in Syria." *The Road to Economic Reform in Syria* içinde, edited by Raymond Hinnebusch, 6-34. Fife, Scotland: University of St Andrews Centre for Syrian Studies, 2011.
- Siham, Alatassi. "The Role of the Syrian Business Elite in the Syrian Conflict: A Class Narrative." *British Journal of Middle Eastern Studies*, May 10, 2021, 1-13. <https://doi.org/10.1080/13530194.2021.1920210>.
- Syria Report. "Government Prioritises Spending on Core Constituency," 2018. <https://www.syria-report.com/news/economy/government-prioritises-spending-core-constituency>.
- Todman, Will. "Sieges in Syria: Profiteering from Misery," 2016. http://education.mei.edu/files/publications/PF14_Todman_sieges_web_0.pdf.
- Totten, Michael, David Schenker ve Hussain Abdul-Hussain. "Arab Spring Or Islamist Winter? Three Views." *World Affairs* 174, no. 5 (2012): 23-42.
- Trotsky, Lenin. *The History of the Russian Revolution*. Chicago: Haymarket Books, 1980.
- Turkmani, Rim. "ISIL, JAN and the War Economy in Syria." 2015. <http://www.securityintransition.org/wp-content/uploads/2015/08/ISIL-JAN-and-the-war-economy-in-Syria1.pdf>.

- Veen, Erwin Van. "The Geopolitics Of Syria's Reconstruc-Tion: A Case Of Matryoshka." *Syria Studies* 11, no. 1 (2019): 33-56.
- World Bank. "The Toll of War: The Economic and Social Consequences of the Conflict in Syria." 2017. <http://www.worldbank.org/en/country/syria/publication/the-toll-of-war-the-economic-and-social-consequences-of-the-conflict-in-syria>.
- World Bank. "Will Arab Workers Prosper or Be Left Out in the Twenty-First Century." Washington DC, 1995. <http://documents.worldbank.org/curated/en/166341468051251942/pdf/multi-page.pdf>.
- Yazigi, Jihad. "Syria's War Economy." Policy Brief, 2014. https://www.mediterraneanaffairs.com/wp-content/uploads/2015/07/ECFR97_SYRIA_BRIEF_AW.pdf.
- Yazigi, Jihad. "No Going Back: Why Decentralisation Is the Future for Syria." Policy Brief, 2016. https://ecfr.eu/wp-content/uploads/ECFR185_-_No_Going_Back_-_Why_Decentralisation_Is_The_Future_For_Syria.pdf.
- Zunes, Stephen. "U.S. Policy Towards Syria And The Triumph Of Neoconservatism." *Middle East Policy* 11, no. 1 (2004): 52-69.